

Global Entrepreneurship Monitor
Globalni monitor poduzetništva

GEM BiH
2008.

UNAPRIJEDITI PODUZETNIČKO OKRUŽENJE U BiH

Bahrija Umihanić • Rasim Tulumović • Slađana Simić • Boris Ćurković • Mirela Arifović

Implementator projekta za BiH

ED Entrepreneurship Development Centre
Centar za razvoj poduzetništva

Partner na projektu

Univerzitet u Tuzli

Global Entrepreneurship Monitor Globalni monitor poduzetništva

**Bahrija Umihanić
Rasim Tulumović
Slađana Simić
Boris Ćurković
Mirela Arifović**

Unaprijediti poduzetničko okruženje u BiH

GEM BiH 2008.

Implementator projekta za BiH

**Partner na projektu
Univerzitet u Tuzli**

Naslov znanstvene monografije	Unaprijediti poduzetničko okruženje u BiH: GEM BiH 2008.
Autori	Bahrija Umihanić, Rasim Tulumović, Slađana Simić, Mirela Arifović, Boris Ćurković,
Vrsta	Znanstvena monografija
Strukovna recenzija	mr.sc. Esmir Spahić, prof.dr. Senad Fazlović, mr.sc. Admir Nuković
Lektor	Zinka Ponjavić
Izdavač	d.o.o. Harfograf, Tuzla
Za izdavača	Alija Mulaosmanović
Godina izdanja	2009.
Dizajn	Abdulkadir Hasanagić i Adnan Ćorić
Štampa	d.o.o. Harfograf, Tuzla
Za štampariju	Alija Mulaosmanović
Tiraž	250 primjeraka

ISSN 1840-4871

Ovaj rad je baziran na podacima dobivenim od strane GEM konzorcija. Autori su odgovorni za njihovu analizu i interpretaciju.

Whilst this work is based on data collected by the GEM consortium, responsibility for analysis and interpretation of those data is the sole responsibility of the authors.

GEM tim se zahvaljuje sponzorima GEM istraživanja u 2008. godini, koji su finansijski podržali GEM projekt u BiH te omogućili da Bosna i Hercegovina uđe u članstvo GEM-a i realizuje aktivnosti istraživanja u Bosni i Hercegovini.

SPONZORI

Vlada Tuzlanskog kantona

Općina Tuzla

Vlada Brčko distrikta BiH

Fondacija tuzlanske zajednice

Fondacija tuzlanske zajednice

Rudnik mrkog uglja "Đurdevik"

SADRŽAJ

Pregled tabela	6
Pregled grafikona	7
Pregled slika	7
Riječ voditelja GEM projekta u BiH	8
SAŽETAK	9
1. GLOBALNI MONITOR PODUZETNIŠTVA	13
1.1. GEM metodologija i pristup	13
1.1.1. Ispitivanje populacije odraslih	13
1.1.2. Ispitivanje nacionalnih stručnjaka	14
1.1.3. Podaci prikupljeni iz standardiziranih sekundarnih međunarodnih baza podataka	14
1.2. Posebnost GEM istraživanja u 2008. godini	15
1.2.1. Poduzetništvo u različitim fazama privrednog razvoja	15
1.2.1.1. Poduzetništvo u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima	16
1.2.1.2. Poduzetništvo u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti	16
1.2.1.3. Poduzetništvo u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama	16
1.2.2. Revidirani GEM model	17
1.3. GEM istraživanje poduzetništva	19
1.4. GEM web stranica i dostupnost podataka	22
1.5. Kontrola kvalitete podataka	24
1.6. GEM istraživanje u BiH	24
1.7. Značaj GEM istraživanja u BiH	25
2. PODUZETNIČKI STAVOVI, AKTIVNOSTI I TEŽNJE	27
2.1. Poduzetnički stavovi percepcije	27
2.2. Razvoj percepcija, namjera i nacionalnih stavova	31
2.3. Poduzetnička aktivnost	33
2.4. Poduzetničke motivacije	38
2.5. Obustavljanje poslovanja	39
2.6. Sektorska raspoređenost	41
2.7. Dobna i spolna struktura	42
2.8. Trend rane poduzetničke aktivnosti 2001.-2008.	43
2.9. Poduzetnička aktivnost usmjerena na inovacije i tehnologiju	49
3. PODUZETNIŠTVO, INSTITUCIJE I PRIVREDNI RAZVOJ	51
3.1. Povezivanje institucija, poduzetništva i razvoja	51
3.2. Razumijevanje kompleksne veze između poduzetništva i privrednog razvoja koristeći GEM podatke	53

4. PODUZETNIČKO OKRUŽENJE U BiH	57
4.1. Okvir za razvoj poduzetništva	57
4.2. Ocjena okvira za poduzetništvo	58
4.3. Najviše i najniže ocijenjeni okviri za poduzetništvo u BiH	63
5. SPECIJALNA TEMA 2008.: Poduzetničko obrazovanje i obuka	65
5.1. Učešće u poduzetničkom obrazovanju i obuci	65
5.2. Mišljenja eksperata o kvalitetu poduzetničke obuke	70
5.3. Poduzetnička obuka i poduzetnički stavovi, težnje i aktivnost na individualnom nivou	74
ZAKLJUČCI I PREPORUKE	79
POPIS INTERVJUISANIH STRUČNJAKA ZA PROVOĐENJE GEM ISTRAŽIVANJA U BiH U 2008. GODINI	83
POPIS GEM NACIONALNIH TIMOVA	84
REFERENCE	92

Pregled tabela

- Tabela 1.** Broj zemalja učesnica u GEM istraživanju
- Tabela 2.** Pregled 43 zemlje učesnice u GEM istraživanju
- Tabela 3.** Sažetak glavnih GEM mjera i terminologije
- Tabela 4.** Poduzetnički stavovi i percepcije u 43 zemlje učesnice u GEM 2008. projektu po fazama privrednog razvoja
- Tabela 5.** Stavovi o poduzetništvu i opažanja u Bosni i Hercegovini u odnosu na susjedne države
- Tabela 6.** Pretežite stope (u %) poduzetničke aktivnosti i vlasnika biznisa u zemljama učesnicama u GEM 2008. projektu, po fazama privrednog razvoja
- Tabela 7:** TEA Indikatori u BiH za 2008. godinu u odnosu na indikatore u Sloveniji, Srbiji i Hrvatskoj
- Tabela 8:** GEM indeksi težnji u BiH i susjednim državama
- Tabela 9.** Koeficijenti korelacije između Global Entrepreneurship Indeksa i drugih važnih pokazatelja
- Tabela 10.** Pregled okvira za poduzetništvo u BiH u poređenju sa drugim GEM državama
- Tabela 10A.** Pregled okvira za poduzetništvo u BiH u poređenju sa Hrvatskom, Srbijom i Slovenijom
- Tabela 11A.** Ocjena poduzetničkog uslova vladinih politika po zemljama GEM učesnicama uslova
- Tabela 11B** Ocjena poduzetničkog uslova prilika za poduzetništvo po zemljama GEM učesnicama
- Tabela 12.** Ograničavajući faktori za razvoj poduzetništva navedeni od strane eksperata
- Tabela 13.** Procenat populacije starosti od 18. do 64. godine koji su pohađali obaveznu ili dobrovoljnu obuku iz oblasti pokretanja biznisa, tokom ili nakon škole, prema tipu zemlje
- Tabela 14.** Procenat populacije starosti od 18. do 64. godine koji su pohađali obaveznu ili dobrovoljnu obuku iz oblasti pokretanja biznisa, tokom ili nakon škole, u BiH, Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji
- Tabela 15.** Procenat populacije starosti od 18. do 64. godine koji su pohađali bilo koju obuku iz oblasti pokretanja biznisa, nakon škole, prema tipu subjekta koji je obezbijedio obuku
- Tabela 16.** Percipirana dostupnost, kvalitet i potreba za poduzetničkim obrazovanjem i obukom prema zemlji i grupi zemalja (prosječne ocjene stručnjaka od 1 do 5)
- Tabela 17.** Procenat odraslih od 18. do 64. godine koji ne vode ili ne pokušavaju da pokrenu vlastiti biznis i njihove percepcije poduzetništva, prema tipu obuke o pokretanju preduzeća i tipu zemlje
- Tabela 18.** Procenat odraslih od 18. do 64. godine koji očekuju da pokrenu biznis u naredne tri godine ili su uključeni u ranu fazu poduzetničke aktivnosti prema vrsti obuke koju su pohađali i prema tipu zemlje

Pregled grafikona

Grafikon 1. Politike vlada - podrška

Grafikon 2. Politike vlada - propisi

Grafikon 3. Prilike za poduzetništvo

Pregled slika

Slika 1. Konceptualni okvir GEM istraživanja

Slika 2. Poduzetnički proces i GEM operativne definicije

Slika 3. Uočene prilike za pokretanje biznisa 2001.-2008.

Slika 4. Strah od neuspjeha kod onih koji uočavaju dobre prilike za pokretanje biznisa 2001.-2008.

Slika 5. Uočene vještine i znanja za pokretanje biznisa 2001.-2008.

Slika 6. Namjera za pokretanje biznisa u naredne tri godine 2002.-2008.

Slika 7. Rana faza poduzetničke aktivnosti (TEA) za 43 zemlje učesnice u GEM2008. projektu

Slika 8. Stope rane poduzetničke aktivnosti i BDP per capita 2008.

Slika 9. Motivacije za "poduzetništvo iz nužde" i "poduzetništvo iz prilike" kao procenat rane poduzetničke aktivnosti u zemljama učesnicama u GEM 2008. projektu

Slika 10. Iskazani razlozi za obustavljanje poslovanja prema dobi GEM 2008.

Slika 11. Rana poduzetnička aktivnost po sektorima

Slika 12. Etablirani biznisi po sektorima

Slika 13. Rana poduzetnička aktivnost za različite dobne skupine 2008.

Slika 14. Stope rane poduzetničke aktivnosti prema spolu 2008.

Slika 15. TEA indeksi (indeksi rane poduzetničke aktivnosti) u periodu 2001.-2008.

Slika 16. Indeksi TEA nužnosti u periodu 2001-2008

Slika 17. Stope rane poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta (HEA indeksi) u okviru odrasle populacije

Slika 18. Sastav rane poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta (HEA): procenat od TEA indeksa

Slika 19. Procenat poduzetničke aktivnosti u ranoj fazi sa novim proizvodno-tržišnim kombinacijama 2002.-2008.

Slika 20. Procenat rane faze poduzetničke aktivnosti u sektoru tehnologije 2002.-2008.

Slika 21. Indeks globalnog poduzetništva u terminima BDP-a kao paritetu kupovne moći

Slika 22. Veza između indeksa globalnog poduzetništva (GEI), indeksa ekonomske slobode (EFI), indeksa poslovanja (Doing Business Index) i indeksa globalne konkurentnosti

Slika 23. Procenat odraslih od 18 do 64 godine koji su koristili OnLine obuku o pokretanju biznisa

Riječ voditelja GEM projekta u BiH

Bosna i Hercegovina je od 2008. godine uključena u Globalni monitor poduzetništva (Global Entrepreneurship Monitor GEM), istraživanje u koje su uključene 43 zemlje, a među njima i najrazvijenije zemlje svijeta. GEM je neprofitni akademski istraživački konzorcijum, čiji je cilj kreiranje visokokvalitetnih međunarodnih istraživačkih podataka o poduzetničkim aktivnostima, lako dostupnih za što širi auditorij. GEM istraživanje se provodi na bazi godišnje procjene nacionalnog nivoa poduzetničkih aktivnosti, bazirane na harmoniziranom pristupu koga koriste sve zemlje učesnice projekta, da bi se sagledala uloga poduzetništva u rastu nacionalne ekonomije.

Uključivanjem u GEM istraživanje, Bosna i Hercegovina je prvi put dobila mogućnost kompariranja politika, programa i aktivnosti različitih institucija i asocijacija sa svih administrativnih nivoa koje se bave izgradnjom poduzetničkog kapaciteta sa zemljama članicama konzorcija.

Poduzetništvo zasnovano na inovativnosti, kreativnosti i riziku predstavlja glavni generator promjena koje značajno utječu na privredni rast zemlje. Poduzetnici pokreću inovacije, ubrzavaju strukturne promjene u privredi jedne zemlje, podstiču postojeće kompanije da se modernizuju i, na taj način, indirektno doprinose produktivnosti. Kakav je nivo poduzetničke aktivnosti? Koliko su mala i srednja poduzeća usmjerena na rast kroz inovativnost? U kojoj mjeri poduzetništvo utječe na privredni rast? Koje kompetencije poduzetnika najviše doprinose rastu poduzeća i novom zapošljavanju? Kako izgraditi poticajno poduzetničko okruženje?

Odgovore na ova i mnoga druga pitanja, koja se odnose na kompleksnost i kauzalnost poduzetništva i privrednog rasta, nalazimo u rezultatima GEM istraživanja.

U izvještaju koji je pred Vama, možete uočiti da GEM pravi razliku između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na korištenju vlastitih prirodnih resursa, zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemalja čiji je razvoj zasnovan na inovacijama. Nažalost Bosna i Hercegovina je jedina od zemalja jugoistočne Europe svrstana u grupu zemalja čiji se privredni razvoj temelji na prirodnim resursima, što ukazuje na nizak nivo privrednog razvoja. U cilju prevazilaženja postojećeg stanja, GEM istraživanje kroz interpretaciju jedinstvenih indikatora poduzetničke aktivnosti ukazuje na potrebu izgradnje konzistentne politike, usmjerene na jačanje poduzetničkih kapaciteta zemlje, pri čemu se posebno naglašava potreba razvoja institucija i poduzetničke infrastrukture.

GEM istraživanje u Bosni i Hercegovini provodi Centar za razvoj poduzetništva Tuzla (ED Centar) čiji je partner na projektu Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli.

ED Centar Tuzla je formirao nacionalni istraživački tim za GEM, kojeg čine: prof.dr. Bahrija Umihanić, mr.sc. Rasim Tulumović, Boris Ćurković, dipl.ing., Slađana Simić, dipl.ecc., Mirela Arifović, dipl.ecc., mr.sc. Esmir Spahić, prof.dr. Senad Fazlović i mr.sc. Admir Nuković.

GEM nacionalni tim Bosne i Hercegovine se zahvaljuje Vladi Tuzlanskog kantona i Općini Tuzla na finansijskoj podršci te izražava očekivanja da će, u narednim godinama, istraživanje biti podržano od strane nadležnih državnih i entitetskih ministarstava, kao što je to slučaj u svim zemljama članicama GEM projekta. Posebno se zahvaljujemo stručnjacima koji su učestvovali u projektu i objektivno ocijenili jake i slabe strane poduzetničke okoline.

*Prof.dr. Bahrija Umihanić
Voditelj GEM projekta BiH*

SAŽETAK

Bosna i Hercegovina je, od 2008. godine, uključena u Globalni monitor poduzetništva (Global Entrepreneurship Monitor - GEM) - najveći svjetski akademski istraživački projekt o poduzetništvu, pokrenut 1999. godine kao inicijativa istraživača sa London Business School i Babson College-a iz Bostona. Istraživački projekt za Bosnu i Hercegovinu vodi nacionalni tim okupljen u Centru za razvoj poduzetništva Tuzla, u kojem, pored istraživača sa Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, sudjeluju i konsultanti sa bogatim iskustvom u području poduzetništva. U 2008. godini u GEM istraživanju su sudjelovale 43 zemlje svijeta.

GEM istraživanje se provodi na bazi godišnje procjene nacionalnog nivoa poduzetničkih aktivnosti, a bazirano je na harmoniziranom pristupu koji koriste sve zemlje učesnice da bi se sagledala uloga poduzetništva u rastu nacionalne ekonomije.

Konceptualni okvir GEM istraživanja polazi od pretpostavke da je poduzetničko ponašanje određeno načinom kako ljudi doživljavaju uslove o kojima ovisi poduzetničko djelovanje.

Opći cilj GEM istraživanja je razvoj zajedničkih indikatora za praćenje poduzetničke aktivnosti u vremenu i prostoru, a time i izgradnja konzistentne podloge za intervencije u oblasti politike, s ciljem poboljšanja uslova o kojima ovisi poduzetnički kapacitet neke zemlje.

GEM istraživanje ima tri osnovna cilja:

1. mjeriti razlike u nivou rane faze poduzetničkih aktivnosti između zemalja;
2. otkriti faktore koji određuju nivo poduzetničkih aktivnosti;
3. identifikovati politike koje mogu povećati nivo poduzetničkih aktivnosti.

Imajući u vidu navedene ciljeve, rezultati GEM istraživanja pružaju veliki doprinos u davanju odgovora na sljedeća dva pitanja:

1. Koliko su razlike u poduzetničkoj aktivnosti povezane s ukupnim ekonomskim rastom neke zemlje?
2. Šta vlasti mogu učiniti kako bi utjecale na nove poduzetničke aktivnosti u zemlji?

Jedinstvena karakteristika GEM istraživanja jeste da pruža osnovu za vertikalno i horizontalno uspoređivanje, jer koristi jedinstveni konceptualni okvir istraživanja i jedinstvene indikatore.

Vertikalno uspoređivanje omogućava svakoj zemlji da prati promjene u svom okruženju, odnosno da prati promjene nastale primjenom politika i adekvatnih instrumenata.

Horizontalno uspoređivanje omogućava svakoj zemlji da vrši uporedbu na međunarodnom nivou, odnosno da vrši benchmarking.

GEM istraživanje se bazira na podacima prikupljenim iz tri izvora:

1. podaci prikupljeni anketiranjem reprezentativnog uzorka odrasle populacije (Adult Population Survey-APS);
2. podaci prikupljeni anketiranjem i intervjuisanjem eksperata iz područja poduzetništva (National Experts Survey-NES); te
3. podaci prikupljeni iz standardiziranih sekundarnih međunarodnih baza podataka.

Najznačajniji skup podataka u GEM projektu se dobiva anketiranjem odrasle populacije. Svake godine se, na slučajnom uzorku odrasle populacije od preko 2000 ispitanika, primjenom posebno razvijenog upitnika, prikupljaju podaci u cilju mjerenja poduzetničke aktivnosti na nivou države. Način prikupljanja podataka je determiniran uslovima provođenja istraživanja (od ličnog intervjua, poštanske pa do telefonske ankete). Nacionalni tim u BiH je za prikupljanje podataka angažirao agenciju PULS koja je trenutno najveća agencija za istraživanje tržišta i javnog mnijenja u zemljama bivše Jugoslavije. Zajedno s agencijom Strategic Marketing iz Srbije osnovala je Strategic Puls grupu koja pokriva regiju cijele bivše Jugoslavije i prema prihodima predstavlja najveću mrežu u regiji. Ispitivanje populacije odraslih daje pregled stavova odraslih prema poduzetništvu u općoj populaciji, ali i informaciju o tome da li su oni uključeni u aktivnosti započinjanja biznisa, ili su vlasnici biznisa.

Drugi relevantan izvor podataka u istraživanju poduzetničke aktivnosti predstavljaju stavovi i mišljenja eksperata, koji su prikupljeni kroz standardizirani upitnik sastavljen od nekoliko grupa pitanja, a koja se odnose na poduzetničko okruženje. Uzorak eksperata bira se na osnovu njihovog ugleda i, kao takav, nije reprezentativan uzorak eksperata iz područja poduzetništva. Za provođenje ovog istraživanja, GEM nacionalni tim u BiH, je koristio tehniku intervjua. Kako bi osigurali veću pouzdanost prikupljanja podataka, intervjue su obavili članovi nacionalnog tima. Nacionalni stručnjaci predstavljaju osobe koje su direktno uključene u kreiranje glavnih aspekata poduzetničkog okvira u BiH, a to su: istaknuti poduzetnici, političari, akademici, vladini zvaničnici i drugi. Premda uzorak ne zadovoljava stroge naučne kriterije reprezentativnosti, pri njegovom izboru, GEM tim je vodio računa o zastupljenosti stručnjaka sa različitih nivoa (državnog, entitetskog, Brčko distrikta BiH, kantonalnog i lokalnog).

Kako bi se uspostavila i ispitala veza između stepena poduzetničke aktivnosti u svakoj državi i makroekonomskih uslova, u GEM projektu se prikupljaju različiti standardizirani podaci, dobiveni iz međunarodnih izvora podataka, kao što su: Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond, OECD, Ujedinjeni narodi i dr. Ovi podaci su na raspolaganju nacionalnim timovima uključenim u GEM projekt.

GEM konzorcij u GEM Globalnom izvještaju za 2008. godinu (Global Entrepreneurship Monitor 2008 Executive Report) pravi razliku između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima (Factor-Driven Economies), zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti (Efficiency-Driven Economies), zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama (Innovation-Driven Economies). Ova klasifikacija je preuzeta iz Globalnog izvještaja o konkurentnosti za 2008. Poimanje razlika, između faza privrednog razvoja, je u skladu sa Porterovom tipologijom i odnosi se na vezu između poduzetništva i privrednog razvoja.

U desetom GEM godišnjem globalnom izvještaju prezentiran je i revidirani konceptualni model, koji će se koristiti za dalje ispitivanje uloge poduzetničke aktivnosti u privredi. Model je ove godine ažuriran u skladu s aktuelnim trendovima u poduzetništvu i ekonomskom rastu. U revidiranom modelu, identificirane su različite faze privrednog razvoja zemalja, uz pretpostavku različite uloge i prirode poduzetništva unutar ovih faza. Kako se zemlja ekonomski razvija, tako i prelazi iz jedne u drugu fazu.

Bosna i Hercegovina je, u GEM istraživanju za 2008. godinu, jedina od zemalja jugoistočne Europe svrstana u prvu grupu zemalja, zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima. Istina, označena je sa zvjezdicom (*), što se tumači kako je to tranzicijska zemlja čiji se privredni razvoj nalazi između prve i druge grupe zemalja. U grupi zemalja čiji se privredni razvoj zasniva na efikasnosti nalaze se Hrvatska, Makedonija i Srbija, s tim što je Hrvatska označena kao tranzicijska zemlja koja se nalazi na putu ka prolazu u treću grupu zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti.

Bosna i Hercegovina mora staviti naglasak na osnovne predušlove koji se odnose na razvoj: institucija, infrastrukture, makroekonomske stabilnosti, zdravstva i osnovnog obrazovanja. Ovi osnovni predušlovi će pomoći održavanju poduzetništva baziranog na nužnosti, a napori na njihovom ispunjavanju će omogućiti prelazak u grupu zemalja čiji se privredni razvoj zasniva na efikasnosti.

Glavni indikatori ukupne poduzetničke aktivnosti u Bosni i Hercegovini za 2008.

Jedinstvena mogućnost GEM projekta, da obezbijedi informacije o poduzetničkom pregledu zemalja u globalnom kontekstu, čini njegove podatke neophodnim resursom za bilo koji ozbiljan pokušaj proučavanja poduzetničkog ponašanja širom svijeta. Glavna aktivnost GEM projekta je praćenje i razvijanje indikatora kojima se mjeri poduzetnička aktivnost. GEM projekt svake godine rezultira objavljivanjem indikatora ukupne poduzetničke aktivnosti i poduzetničke okoline, u obliku izvještaja globalnih rezultata (svih uključenih zemalja), te izvještajem analize nacionalne poduzetničke aktivnosti svake pojedine zemlje uključene u projekt.

Među najvažnijim GEM rezultatima poduzetničke aktivnosti svakako je "Total Entrepreneurial Activity (TEA) Index" 2008. On prikazuje broj odraslih lica na 100 stanovnika involviranih u novoosnovanim firmama ili mladim poduzećima, ili i jednim i drugim. Za Bosnu i Hercegovinu on iznosi 9,02 sa značajnom razlikom između muškaraca 11,07 (TEA08MAL) i žena 6,94 (TEA08FEM). Stopa poduzetničke aktivnosti muške/ženske populacije predstavljena je brojem odraslih osoba muškog/ženskog pola na 100 involviranih u novoosnovanim firmama, ili mladim poduzećima, ili i jednim i drugim.

Broj odraslih osoba na 100 stanovnika involviranih u novoosnovani aktivni biznis za koje se očekuje da će biti potpuni, ili djelimični vlasnici i koji nisu dobili platu za svoj posao najmanje tri mjeseca iznosi 6,42 (SUBOAN08). Broj odraslih osoba na 100 stanovnika involviranih u postojećim poduzećima kao menadžeri, ili vlasnici, koji platu primaju više od 42 mjeseca je 8,7 (ESTBBU08). Veoma važni su pokazatelji koji pokazuju vrstu motivacije za involviranost u poduzetničku aktivnost. Tako se dolazi do podatka da mogućnost realizacije šanse od ukupne aktivnosti u ranoj fazi iznosi 4,95 (TEA08OPP), a da je poduzetnička aktivnost koja je motivirana potrebom 3,85 (TEA08NEC). Aspiracije za rast možemo prikazati kao procenat od ukupnih poduzetničkih aktivnosti, koji očekuju 10 ili više od 5 radnih mjesta godišnje u 5 godina nakon pokretanja poslovne aktivnosti. U Bosni i Hercegovini iznosi 15,33 (TEA08JOB).

Bosna i Hercegovina, kako smo ranije i istakli, prvi put učestvuje u GEM projektu, tako da nije moguće izvršiti vertikalno upoređivanje na bazi ove metodologije. Vertikalno upoređivanje koje će biti moguće narednih godina omogućit će Bosni i Hercegovini da prati promjene u svom okruženju, odnosno efekte primijenjenih politika i instrumenata preporučenih na temelju nalaza iz prethodnih godina. Imajući u vidu da proces privatizacije nije završen, te da Bosna i Hercegovina mora istrajati na ispunjavanju uslova iz Sporazuma o pridruživanju EU, očekivati je da će i indikatori poduzetničke aktivnosti u narednom periodu biti viši.

U odnosu na susjedne zemlje, BiH ima najviši nivo poduzetničke aktivnosti prema Indeksu ukupne poduzetničke aktivnosti - (TEA), koji iznosi 9,02. Najvišu stopu poduzetničke aktivnosti u Europi, u 2007. godini, imao je Island (12,5), a najnižu Austrija (2,4). Većina poduzetnički aktivnih pojedinaca u Sloveniji, u 2007. godini, odlučila je da pokrene biznis kako bi iskoristili obećavajuću poslovnu priliku (TEAOPP indeks je 4,24), a ne zbog toga što su imali potrebu za tim (TEANEC

indeks je 0,46). Odnos između ova dva indeksa u Sloveniji je 9:1, dok je u Bosni i Hercegovini taj odnos znatno manji 1,3:1 te je očito da su ljudi u Bosni i Hercegovini primorani da uđu u poduzetničku aktivnost zbog potrebe.

Šta eksperti misle o poduzetništvu u Bosni i Hercegovini?

Analiza poduzetničke klime se bazira na stavovima eksperata prikupljenim polustrukturiranim upitnikom za intervju. Upitnik sadrži 90 pitanja, grupisanih u 16 tema, sa mogućnošću za dobivanje 9 otvorenih odgovora.

Eksperti izabrani za intervju u Bosni i Hercegovini su osobe s iskustvom i javnom reputacijom u svom području djelovanja. Uzorak eksperata obuhvatio je 36 eksperata, po četiri eksperta u svakom području. Neki od eksperata su poduzetnici (8), a neki su profesionalno vezani za problematiku poduzetništva, ili poduzetnika u funkciji savjetnika, ili voditelja institucija za podršku poduzetništvu (11), zaposlenika u javnoj upravi (6), profesora (6), bankara (3) i zaposlenika javnih poduzeća (2).

Poduzetnička klima u Bosni i Hercegovini slabije je ocijenjena nego u mnogim drugim zemljama uključenim u GEM 2008 projekt, jer su gotovo svi uslovi poduzetničkog djelovanja (90 pitanja i 16 uslova) vrednovani negativno, a samo tri pozitivno. Ocjene eksperata iz svih područja poduzetničkog djelovanja imaju obilježja karakteristična za zemlje s niskim indeksom poduzetničke aktivnosti. Neadekvatna financijska podrška, slaba zainteresiranost najodgovornijih institucija vlasti za izgradnju povoljnijeg ambijenta za razvoj poduzetništva, nekonzistentni programi podrške poduzetništvu od strane svih nivoa vlasti, nedovoljna zastupljenost, ili nepostojanje vaninstitucionalnih oblika obrazovanja iz područja poduzetništva, neadekvatna zastupljenost poduzetništva u formalnom obrazovanju, nizak nivo ulaganja u istraživanje i razvoj, fragmentirana i nedovoljno profesionalna infrastruktura za pružanje konsultantskih i drugih intelektualnih usluga, zatvorenost tržišta, nedovoljno razvijena fizička infrastruktura za razvoj poduzetništva, te nedostatak poduzetničke kulture neka su od obilježja poduzetničkog djelovanja u Bosni i Hercegovini u 2008. godini.

Pred vama je finalni GEM izvještaj za BiH i u njemu ćete naći mnogo više detalja o svemu naprijed rečenom. Rezultati istraživanja pokazuju da je poduzetništvo važan, a u značajnom broju zemalja i ključni mehanizam o kojem ovisi ekonomski rast. Posebnu pozornost skrećemo na zaključke i preporuke za unapređenje razvoja poduzetništva koje se nalaze na kraju izvještaja. Izvedeni su iz ključnih parametara ispitivanja anketiranih građana i intervjuisanih stručnjaka te, kao takvi, mogu biti od velikog značaja za kreiranje politika vlada svih nivoa u Bosni i Hercegovini.

Autori ovog izvještaja, konsultanti Centra za razvoj poduzetništva Tuzla, uložili su veliki napor u njegovo kreiranje i publikovanje. Naši naponi će dobiti satisfakciju ukoliko Vas sadržaj iz ovog izvještaja potakne na pokretanje poduzetničkog poduhvata, razvoj i unapređenje poduzetničkog okruženja i jačanje poduzetničke aktivnosti. I na kraju, ukoliko uočite određene manjkavosti i greške u izvještaju budite slobodni kontaktirati nas i ukazati na njih kako bismo zajednički unaprijedili naredne GEM godišnje izvještaje za Bosnu i Hercegovinu.

1.

GLOBALNI MONITOR PODUZETNIŠTVA

Globalni monitor poduzetništva (GEM) je neprofitni akademski istraživački konzorcijum, čiji je cilj kreiranje visokokvalitetnih međunarodnih istraživačkih podataka o poduzetničkim aktivnostima, lako dostupnih za što širi auditorij. GEM je najveća pojedinačna studija poduzetničke aktivnosti u svijetu, koja je nastala uspostavljanjem saradnje između Londonske poslovne škole (London Business School) i Babson koledža (Babson College), u 1999. godini, sa 10 zemalja. U 2005. godini, nacionalni timovi, Londonska poslovna škola i Babson koledž su uspostavili nezavisnu neprofitnu kompaniju, Udruženje globalnog istraživanja poduzetništva (Global Entrepreneurship Research Association - GERA), koje je sada nosilac aktivnosti GEM istraživanja i vlasnik GEM brenda. U narednoj tabeli prikazan je rast GEM istraživanja prema broju zemalja.

Tabela 1. Broj zemalja učesnica u GEM istraživanju

Godina:	1999.	2000.	2001.	2002.	2006.	2007.	2008.
Broj zemalja	10	21	29	37	42	43	43

Iako je odavno poznato da je poduzetništvo snaga koja pokreće promjene u ekonomskom svijetu, razumijevanje veze između poduzetništva i razvoja je na niskom nivou. Otkrivanje te kompleksne veze posebno sprečava nedostatak harmoniziranih nacionalnih podataka o poduzetništvu. Od 1997. godine, GEM istraživanje nastoji adresirati navedeno prikupljanjem relevantnih nacionalnih podataka na godišnjoj osnovi. Tradicionalne analize ekonomskog rasta i konkurentnosti uglavnom su zanemarivale ulogu malih i srednjih poduzeća u privredi jedne zemlje. GEM uzima u obzir stepen poduzetničke aktivnosti u zemlji i posmatra nacionalni ekonomski rast, identificirajući različite vrste i faze poduzetništva.

1.1.

GEM metodologija i pristup

GEM istraživanje se provodi na bazi godišnje procjene nacionalnog nivoa poduzetničkih aktivnosti, bazirano na harmoniziranom pristupu koji koriste sve zemlje učesnice, da bi se sagledala uloga poduzetništva u rastu nacionalne ekonomije.

GEM istraživanje se bazira na podacima prikupljenim iz tri izvora:

- podaci prikupljeni anketiranjem reprezentativnog uzorka odrasle populacije (APS),
- podaci prikupljeni anketiranjem i intervjuisanjem eksperata iz područja poduzetništva (NES)
- podaci prikupljeni iz standardiziranih sekundarnih međunarodnih baza podataka.

1.1.1.

Ispitivanje populacije odraslih (Adult Population Survey-APS)

Najznačajniji skup podataka u GEM projektu se dobija anketiranjem odrasle populacije. Svake godine se na slučajnom uzorku odrasle populacije, primjenom posebno razvijenog upitnika, prikupljaju podaci u cilju mjerenja poduzetničke aktivnosti na nivou države. Način prikupljanja podataka je determinisan uslovima provođenja istraživanja (od ličnog intervjua, poštanske pa do telefonske ankete). Svake godine, svaki od nacionalnih timova je odgovoran za realizaciju ispitivanja oko 2000 ljudi, pripadnika populacije odraslih u njihovoj zemlji. Za ovo ispitivanje nacionalni tim zapošljava specijaliziranu agenciju za provođenje ispitivanja putem telefonskog ispitivanja.

Ispitivanje populacije odraslih daje pregled stavova odraslih prema poduzetništvu u opštoj populaciji, ali i informaciju o tome da li su oni uključeni u aktivnosti započinjanja biznisa ili su vlasnici biznisa. GEM koristi holistički pristup u proučavanju poduzetništva i obezbjeđuje sveobuhvatan set mjera, usmjerenih na opisivanje nekoliko aspekata poduzetničkog izgleda jedne zemlje. Pored rane faze poduzetničke aktivnosti, GEM identifikuje "vlasnike etabliranih biznisa", koji predstavljaju poduzetnike koji su isplatili plaće i naknade za više od 42 mjeseca. Njihovi biznisi su preživjeli najrizičniju fazu poduzetničkog poduhvata te se znatno više može saznati iz poređenja rane faze i etabliranog biznisa. GEM, također, dokumentuje i poduzetničku motivaciju. Prema tome, vlasnici biznisa se klasifikuju na one koji su vođeni "nužnošću" i one koji su vođeni "prilikama". Pored toga, GEM dokumentuje karakteristike svih poduzetnika, uvažavajući: novitet proizvoda, intenzitet konkurencije, planove zapošljavanja i širenja, kao i korištenje tehnologije. Konačno, GEM sagledava i socioekonomske karakteristike populacija, kao i njihove subjektivne percepcije i očekivanja od poduzetničkog okruženja. Neke zemlje, u GEM istraživanje uključuju i pitanja koja im omogućavaju da vrše analizu "porodičnih - biznisa" i socijalnog poduzetništva.

1.1.2. Ispitivanje nacionalnih stručnjaka (National Experts Survey-NES)

Drugi relevantan izvor podataka u istraživanju poduzetničke aktivnosti predstavljaju stavovi i mišljenja eksperata, prikupljeni kroz standardizirani upitnik sastavljen od nekoliko grupa pitanja, koja se odnose na poduzetničko okruženje. Uzorak eksperata bira se na osnovu njihovog ugleda.

Za ovo istraživanje se, najčešće, koristi tehnika intervjua. Nacionalni stručnjaci predstavljaju osobe koje su direktno uključene u kreiranje glavnih aspekata poduzetničkog okvira u svojoj zemlji, a to mogu biti: istaknuti poduzetnici, političari, akademici, vladini zvaničnici i drugi. Premda uzorak ne zadovoljava stroge naučne kriterije reprezentativnosti, pri njegovom izboru vodi se računa o zastupljenosti stručnjaka sa različitim nivoa (nacionalni, regionalni i lokalni).

Ovo ispitivanje daje podatke o devet okvirnih uslova za poduzetništvo, koje čine:

1. finansijska podrška,
2. vladina politika,
3. vladini programi,
4. obrazovanje i obuka,
5. istraživanje i razvoj,
6. komercijalna i profesionalna infrastruktura,
7. otvorenost tržišta,
8. pristup fizičkoj infrastrukturi te
9. društvene i kulturne norme.

Cilj ovog ispitivanja je da se razvije dijalog sa stručnjacima za poduzetništvo i identifikuju njihova mišljenja i sugestije u odnosu na načine za unapređenje i razvoj poduzetništva u njihovoj zemlji.

1.1.3. Ostali izvori podataka

Kako bi se uspostavila i ispitala veza između stepena poduzetničke aktivnosti u svakoj državi i makroekonomskih uslova, u GEM projektu se prikupljaju različiti standardizirani podaci, dobiveni iz međunarodnih izvora podataka, kao što su: Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond, OECD, Ujedinjene nacije i dr. Ovi podaci su na raspolaganju nacionalnim timovima uključenim u GEM projekt.

1.2.

Posebnost GEM istraživanja 2008

GEM konzorcij u GEM Globalnom izvještaju za 2008. godinu (Global Entrepreneurship Monitor 2008 Executive Report) pravi razliku između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na korištenju prirodnih resursa zemlje, zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemalja čiji je razvoj zasnovan na inovacijama. Ova klasifikacija je preuzeta iz Globalnog izvještaja o konkurentnosti za 2008. godinu (2008 Global Competitiveness Report) i odnosi se na vezu između poduzetništva i privrednog razvoja.

Naime, prethodna GEM istraživanja su pokazala da je veza između poduzetništva i privrednog razvoja drugačija u pojedinim fazama privrednog razvoja. U 2008. godini, 43 zemlje su participirale u GEM projektu, a njihovi rezultati su analizirani prema zasnovanosti privrednog razvoja.

U 10. GEM godišnjem globalnom izvještaju prezentiran je i revidirani konceptualni model (slika 1.) koji će se koristiti za dalje ispitivanje uloge poduzetničke aktivnosti u privredi.

1.2.1.

Poduzetništvo u različitim fazama privrednog razvoja

Široko je prihvaćen stav da je poduzetništvo izuzetno značajno za privredni razvoj¹. Poduzetnici pokreću inovacije, ubrzavaju strukturne promjene u privredi jedne zemlje, podstiču stare kompanije da se modernizuju i na taj način indirektno doprinose produktivnosti. Poznato je da izuzetno utjecajni poduzetnici pružaju ogroman doprinos stvaranju novih poslova, ponekad stvarajući cijelu mrežu novih poslova u privredi².

Važno je istaknuti, da poduzetnički doprinos privredi jedne zemlje varira u ovisnosti od faze privrednog razvoja u kojoj se zemlja nalazi³. Broj samozaposlenja iz nužde je naročito veliki u zemljama koje se nalaze u ranim fazama privrednog razvoja, kako privreda zemlje nije u mogućnosti osigurati dovoljan broj radnih mjesta u visoko produktivnim sektorima. Kako se privreda razvija, nivo poduzetničke aktivnosti iz nužde opada s rastom produktivnih sektora koji pružaju sve veće mogućnosti zaposlenja. U isto vrijeme, raste poduzetnička aktivnosti proizašla iz poslovne prilike, uvodeći na taj način kvalitativnu promjenu u sveukupnu poduzetničku aktivnost. Ovaj pad "poduzetništva iz nužde" i rast "poduzetništva iz prilike" je poznat kao "U veza" koja je interna hipoteza udruženja i ne reflektira u potpunosti kompleksnost uzročne veze između poduzetništva i privrednog rasta.

Kao što smo pomenuli, u ovogodišnjem GEM globalnom izvještaju (GEM Global Report 2008), poimanje razlika između faza privrednog razvoja je u skladu sa Porterovom tipologijom, i to: *zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima zemlje (Factor-Driven Economies)*, *zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti (Efficiency-Driven Economies)*, *zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama (Innovation-Driven Economies) (2002)*.

1 Dokaz je dokumentiran od strane npr. Carree i Thurik (2003), Acs (2006), Audretsch (2007).

2 Pogledati Acs, Parsons i Tracy (2007)

3 Pogledati Wennekers i kolege (2005), Gries i Naude (2008)

Tabela 2. Pregled 43 zemlje učesnice u GEM istraživanju

43 zemlje učesnice u GEM projektu 2008. grupirane prema fazi privrednog razvoja u kojoj se nalaze

Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima

Angola, Bolivija, Bosna i Hercegovina*, Ekvador*, Egipat, Indija, Iran*, Kolumbija*

Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti

Argentina, Brazil, Čile, Dominikanska Republika, Hrvatska**, Jamajka, Južnoafrička Republika, Latvija, Mađarska**, Makedonija, Meksiko, Peru, Rumunija, Rusija, Srbija, Turska, Urugvaj

Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama

Belgija, Danska, Finska, Francuska, Grčka, Holandija, Irska, Island, Italija, Izrael, Japan, Republika Koreja, Norveška, Njemačka, SAD, Slovenija, Španija, Ujedinjeno Kraljevstvo

* Tranzicijska zemlja: od zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima do zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti

** Tranzicijska zemlja: od zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti do zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama

1.2.1.1. Poduzetništvo u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima

Privredni razvoj se sastoji od promjena u kvantitetu i karakteru dodatne ekonomske vrijednosti (Lewis, 1954). Ove promjene rezultiraju većom produktivnošću i rastom dohotka po glavi stanovnika i često se podudaraju sa migracijom rada u različitim privrednim sektorima društva, npr. iz primarnih u ekstraktivne sektore do sektora proizvodnje ili eventualno sektora usluga (Gries i Naude, 2008). Zemlje koje se nalaze u ranim fazama privrednog razvoja tipično imaju razvijen poljoprivredni sektor koji omogućava opstanak i održavanje velikog dijela populacije koji uglavnom živi na selu. Ova situacija se mijenja s početkom razvoja industrijske aktivnosti, koja se vrlo često bazira na ekstrakciji prirodnih resursa. Razvojem ekstraktivne industrije podstiče se privredni razvoj, istovremeno, podstičući višak populacije iz poljoprivrednog sektora da pređe u ekstraktivne i novonastale intenzivne sektore, koji su vrlo često locirani u specifičnim područjima. Rezultirajuća prekomjerna ponuda rada održava poduzetništvo u regionalnim aglomeracijama, zbog toga što se prekomjerni radnici samozapošljavaju, kako bi osigurali normalne uslove za život.

1.2.1.2. Poduzetništvo u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti

Kako se industrijski sektor dalje razvija, institucije počinju podržavati dalju industrijalizaciju i veću produktivnost kroz ekonomiju obima. Tipično, nacionalne ekonomske politike, u zemljama s obimnom intenzivnom privredom, utječu na svoje privredne i finansijske institucije u nastajanju da favoriziraju velike nacionalne biznise. Povećana produktivnost privrede doprinosi stvaranju finansijskog kapitala, što stvara niše u industrijskim lancima nabavke, kojima se opskrbljuju velika nacionalna poduzeća. Ovo, kombinirano sa pojavom nezavisne ponude finansijskog kapitala od nastajućeg bankarskog sektora, povećava mogućnosti razvoja malih i srednjih proizvodnih poduzeća. Stoga, za očekivati je da, u zemljama sa obimnom intenzivnom privredom, industrijska aktivnost, pokrenuta iz potrebe, postepeno opada i stvara prostor nastajućem sektoru malih proizvodnih poduzeća.

1.2.1.3. Poduzetništvo u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama

Kako privreda zemlje sazrijeva i ojačava, za očekivati je da se industrijska aktivnost postepeno pomjera prema uslužnom sektoru koji je u ekspanziji, a koji zadovoljava potrebe i pruža usluge

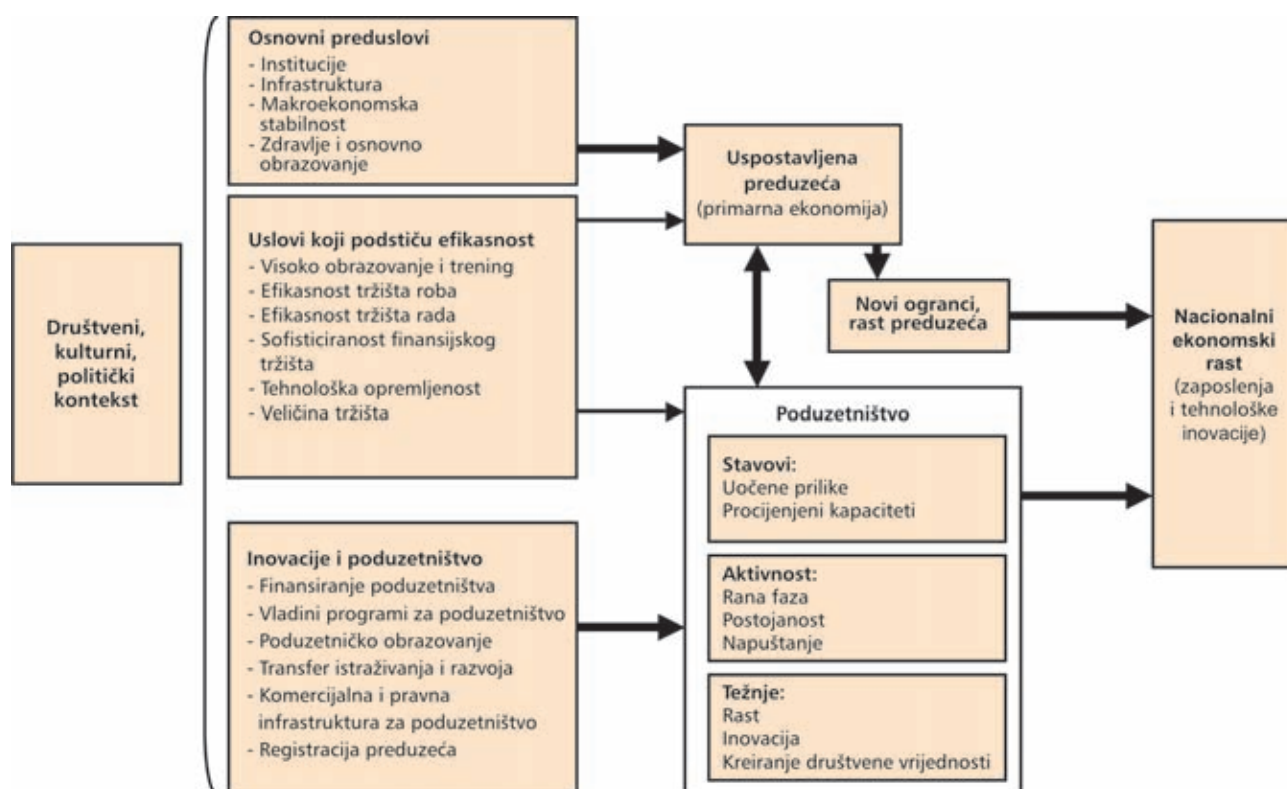
dijelu populacije sa visokim prihodima. Industrijski sektor se razvija, a njegova raznovrsnost i sofisticiranost se unapređuje. Takav razvoj obično je povezan s povećanim stepenom istraživanja, razvoja i znanja, jer jačaju "institucije znanja". Ovakav razvoj otvara put razvoju inovativne poduzetničke aktivnosti zasnovane na poslovnoj prilici koja je u stanju konkurirati velikim stabilnim poduzećima. Vrlo često se dešava da mala i inovativna poduzetnička poduzeća imaju prednost nad velikim poduzećima u inovativnoj produktivnosti, što ih čini "agentima kreativne destrukcije". Ukoliko su ekonomske i finansijske institucije, ustanovljene tokom faze kada je privreda bila obimom intenzivna, sposobne da opskrbe i podrže inovativnu poduzetničku aktivnost zasnovanu na poslovnoj prilici, inovativna poduzetnička poduzeća mogu postati značajan pokretač privrednog rasta i stvaranja bogatstva. (Henrekson, 2005).

1.2.2.

Revidirani GEM model

U GEM globalnom izvještaju za 2007. godinu (The 2007 GEM Global Report) prezentirana je relevantnost okvira poduzetničkih uslova (Entrepreneurial Framework Conditions - EFCs), kao indikatora potencijala jedne zemlje da podstiče poduzetništvo (Bosma i ostali, 2008.). Okvir poduzetničkih uslova odražava glavne karakteristike socioekonomskog miljea jedne zemlje, za koje se očekuje da imaju značajan utjecaj na poduzetnički sektor. Kao i originalni GEM model, revidirani GEM model, također, ukazuje da na nacionalnom nivou različiti okvirni uslovi utječu na poslovanje etabliranih biznisa kao i na poslovanje novih poslovnih aktivnosti. Novina, u revidiranom modelu, jeste da su ovi uslovi povezani s fazom privrednog razvoja pojedine zemlje. Relevantni nacionalni uslovi, za ekonomsku aktivnost baziranu na prirodnim resursima i ekonomsku aktivnost baziranu na efikasnosti, preuzeti su iz Svjetskog izvještaja konkurentnosti za 2008. godinu (Global Competitiveness Report (GCR) 2008 - Porter i Schwab, 2008). Uvažavajući i ekonomsku aktivnost baziranu na inovacijama, revidirani GEM model nadopunjuje pogled na privredni razvoj predstavljen u Svjetskom izvještaju konkurentnosti, identificirajući okvirne uslove koji su specifični za inovacije i poduzetništvo. Acs i kolege (2003) navode da poduzetnički mehanizam pretvara inovaciju u ekonomski output. Stoga, nedostatak poduzetništva se može gledati kao usko grlo zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama u dostizanju njihovih ambicija rasta.

Važno je imati u vidu da su sva tri najvažnija tipa ekonomske aktivnosti (bazirani na prirodnim resursima, efikasnosti i inovacijama) prisutna u svim nacionalnim ekonomijama, ali njihov relativni udio i njihov doprinos privrednom razvoju je različit u pojedinim zemljama. U Svjetskom izvještaju konkurentnosti navodi se pretpostavka da, u svakoj fazi privrednog razvoja, postoji različita optimalna kombinacija ova tri tipa aktivnosti. Tri faze su označene prema aktivnosti koja je najznačajnija za tu fazu. Stoga, relativna važnost okvira poduzetničkih uslova za pojedinu zemlju može varirati, u ovisnosti od faze privrednog razvoja. Kao što je navedeno u GEM Globalnom izvještaju za 2004. godinu (2004 GEM Global Report), "jedna veličina ne pristaje svima" (Acs i ostali, 2005.) Rezultirajući revidirani GEM model je prikazan na slici 1.

Slika 1. Konceptualni okvir GEM istraživanja

Ekonomije zasnovane na prirodnim resursima naglasak stavljaju na osnovne preduslove, koji se odnose na razvoj: institucija, infrastrukture, makroekonomske stabilnosti, zdravstva i osnovnog obrazovanja. Ovi osnovni preduslovi će pomoći održavanju poduzetništva baziranog na nužnosti, ali će malo doprinijeti podsticanju poduzetništva baziranog na prilici. Kako se privreda razvija, ekonomije obima postaju sve važnije i ostali uslovi koji omogućavaju pravilno funkcionisanje tržišta, koji se nazivaju poduzetnički podstrekači, postaju važniji. Iako ovi uslovi nisu direktno povezani s poduzetništvom, ipak su indirektno povezani, s obzirom da će razvoj tržišta privući više poduzetništva.

Za zemlje čiji je privredni razvoj prvenstveno zasnovan na inovacijama, okvir poduzetničkih uslova postaje važniji, kao poluga privrednog razvoja, u odnosu na osnovne preduslove ili podstrekače efikasnosti.

Za zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, okvir poduzetničkih uslova je od posebne važnosti kao poluga privrednog razvoja.

Poduzetnički stavovi, aktivnosti i težnje, kao dinamičke interaktivne komponente poduzetništva, su detaljnije predstavljene u Poglavlju 2, korištenjem GEM rezultata ispitivanja odrasle populacije. Poglavlje 3 se fokusira na ulogu institucija u svakoj od tri faze privrednog razvoja. Svake godine, GEM izvještaji naglašavaju jedan aspekt GEM konceptualnog modela. U poglavlju 5 fokus je stavljen na jedan poduzetnički uslov i to poduzetničko obrazovanje i obuku, što je odabrano kao specijalna tema GEM-a u 2008. godini. Dodatna pitanja na specijalnu temu su uključena u GEM ispitivanje odrasle populacije i standardizirano ispitivanje nacionalnih stručnjaka (NES) ove godine. Odgovori su sumirani i prokomentarisani u skladu sa revidiranim GEM modelom.

1.3.

GEM istraživanje poduzetništva

Poduzetništvo je kompleksan fenomen koji se može posmatrati u različitim kontekstima. U skladu sa svojim ciljevima, GEM ima prilično širok pogled na poduzetništvo i fokusira se na ulogu pojedinaca u poduzetničkom procesu. Za razliku od mnogih setova podataka o poduzetništvu i indikatora o novim i malim poduzećima, GEM ispituje ponašanje pojedinaca prilikom pokretanja i upravljanja biznisom. Ovo razlikuje GEM od ostalih setova podataka, koje uglavnom čine podaci o broju novoregistrovanih poduzeća (pogledati Box 1). Nova poduzeća uglavnom pokreću pojedinci. Čak i u etabliranim organizacijama, pojedinci imaju različite poduzetničke stavove, aktivnosti i težnje. Drugi je vodeći princip GEM istraživanja - da je poduzetništvo proces. Stoga GEM mora učiniti više od same uporedbe poduzetničkih stavova i težnji onih koji su ili koji nisu uključeni u poduzetništvo. GEM, također, treba da istraži stavove, aktivnosti i težnje tokom različitih faza poduzetništva, od općih namjera do aktivnije rane ili "nastajuće" faze kada su biznisi u inkubaciji, do novih biznisa koji su počeli s operativnim aktivnostima, sve do etablirane faze i mogućeg prestanka poslovanja i zatvaranja biznisa.

Individualni poduzetnik koji je uspio u pokretanju i očuvanju biznisa je prošao kroz proces. Poduzetnički proces započinje prije nego je poduzeće operativno. Neko ko upravo pokreće novi poduhvat i pokušava da preživi na izuzetno konkurentskom tržištu je poduzetnik, iako nema težnje ka visokom rastu. S druge strane, osoba može biti vlasnik etabliranog biznisa i raditi dugi niz godina, a ipak još uvijek biti inovativna, kompetitivna i usmjerena na dalji rast. Ovakva osoba je, također, poduzetnik. GEM pruža okvir u kojem različite poduzetničke karakteristike (kao što su: motivacije, inovativnost, kompetitivnost i težnje ka visokom rastu) mogu sistematski i detaljno biti istražene.

U okviru ovog konteksta, GEM prikupljanje podataka obuhvata životni ciklus poduzetničkog procesa i pojedinca u trenutku:

- kada angažiraju resurse za pokretanje biznisa za kojeg očekuju da će ga sami posjedovati (nastajući poduzetnici);
- kada trenutno posjeduju i upravljaju novim biznisom za kojeg su isplatili plaće za više od tri, a manje od 42 mjeseca (vlasnici novih biznisa); i
- kada posjeduju i upravljaju etabliranim biznisom koji je operativan više od 42 mjeseca (vlasnici etabliranih biznisa). Na slici 2 prikazan je poduzetnički proces i GEM operativne definicije.

Slika 2. Poduzetnički proces i GEM operativne definicije

Za GEM, isplata bilo kakvih naknada za više od tri mjeseca bilo kome, uključujući i vlasnike biznisa, smatra se "činom rođenja" aktualnih biznisa. Stoga, razlika između nastajućih poduzetnika i vlasnika novih biznisa ovisi o starosti biznisa. Biznisi koji su platili plaće i naknade za više od tri, a manje od 42 mjeseca, smatraju se novim. Granica od 42 mjeseca je načinjena kombiniranjem teo-

retskih i operativnih utemeljenja⁴. Posmatrane zajedno, preovladavajuća stopa nastajućih poduzetnika i preovladavajuća stopa vlasnika novih biznisa predstavljaju indikator rane poduzetničke aktivnosti u zemlji, što predstavlja dinamiku aktivnosti novih poduzeća. Iako značajan udio nastajućih poduzetnika ne uspije pokrenuti biznis, njihove aktivnosti mogu imati koristan utjecaj na ekonomiju, jer prijetnja od ulaska novih poduzeća na tržište i novih konkurenata mogu utjecati na velika poduzeća da poboljšaju svoje performanse.

Vlasnici biznisa koji su isplatili plaće i naknade za više od 42 mjeseca smatraju se "vlasnicima etabliranih biznisa". Njihovi biznisi su preživjeli nesigurnosti koje prate poslovanje novog poduzeća. Visoke stope etabliranih biznisa indiciraju da u zemlji vladaju pozitivni uslovi za opstanak poduzeća na tržištu. Međutim, u slučaju kada u zemlji postoji visoka stopa etabliranih biznisa kombinirana sa niskom stopom rane poduzetničke aktivnosti, tada se radi o niskoj dinamici poduzetničke aktivnosti.

Ove godine GEM izvještaj sadrži specijalne indikatore za 43 zemlje učesnice u GEM 2008 projektu. U svakoj od zemalja sprovedeno je istraživanje na uzorku od najmanje 2000 ispitanika. Više od 150.000 odraslih osoba je intervjuisano između maja/svibnja i oktobra/listopada 2008. godine koji su odgovarali na pitanja vezana za njihovu uključenost i stavove prema poduzetničkoj aktivnosti.

⁴ Većina novih biznisa ne preživi nakon tri ili četiri godine. Ovo je osnovna logička podloga za izbor perioda od 42 mjeseca kao graničnog perioda. Međutim, 42 mjeseca su odabrana kao granica i zbog određenih operativnih razloga. Prema Reynolds-u i kolegama (2005), "relevantno pitanje tokom intervjua sadržavalo je samo godinu kada su isplaćene plaće i naknade, a većina istraživanja se provodila tokom ljetnih mjeseci, tako da su alternativni odabiri za dob nove firme bili: 1,5 godina, 2,5 godine, 3,5 godine itd. Najkraći vremenski period za stabilne preovladavajuće stope, s ukupnim uzorkom od 2000 ispitanika, bio je 3,5 godine. Konceptualno, bilo koji vremenski period kraći od 5 godina činio se zadovoljavajućim, tako da se ova dob smatrala adekvatnim kompromisom između konceptualnih i operativnih razmatranja u ranijim godinama projekta. Nije bilo razloga za prilagodbu ovog kriterija, a i težnja za stabilnim vremenskim serijama vodila je do njegove kontinuirane upotrebe.

BOX 1.**Osnovne razlike između GEM podataka dobivenih ispitivanjem odrasle populacije (APS - Adult Population Survey) i podataka o registriranim biznisima**

GEM je društveno ispitivanje usmjereno prema pojedincima. Prema GEM-ovom istraživačkom stajalištu, pojedinci su primarni agenti uspostavljanja, započinjanja i održavanja novih i poduzetničkih biznisa. Osnovne razlike između GEM podataka dobivenih ispitivanjem odrasle populacije (APS- Adult Population Survey) i podataka o registriranim biznisima su kako slijedi.

- GEM podaci se prikupljaju posebno razvijenim istraživanjem harmoniziranim za sve zemlje učesnice u GEM projektu. Uprkos nedavnim inicijativama Eurostat-a, OECD-a i Svjetske banke (World Bank), harmonizacija podataka o registriranim biznisima još uvijek nije postignuta. GEM podaci omogućavaju jedinstveno i pouzdano upoređivanje među zemljama. Robusnost GEM metode se pokazuje iz godine u godinu, kroz stabilnost u komparacijama na nivou jedne zemlje.
- Model GEM istraživanja obuhvata statističke nesigurnosti skupa rezultata (na nivou jedne zemlje), što se dokazuje objavljivanjem intervala pouzdanosti dobivenih indikatora o poduzetništvu. Podaci o registriranim biznisima su "brojčani podaci" i, kao takvi, ne sadrže intervale pouzdanosti. Preciznost podataka o registriranim biznisima, kao mjera aktivnosti novih biznisa, je nejasna za slučaj nekoliko zemalja. Naprimjer, u Ujedinjenom kraljevstvu, većina biznisa nisu (i ne moraju biti) registrirani, dok je u Španiji registracija obavezna kako bi poslovanje moglo započeti. U nekim zemljama, biznisi se registriraju zbog poreskih razloga, a da pri tome ne obavljaju nikakvu poduzetničku aktivnost, dok se pak u drugim zemljama biznisi promišljeno ne registriraju kako bi izbjegli plaćanje poreza.
- GEM prati pojedince koji su u procesu pokretanja biznisa (nastajući poduzetnici), kao i pojedince koji posjeduju i upravljaju biznisom, što uključuje i "freelancer"-e i druge poduzetnike koji se po određenim zakonodavstvima ne moraju registrirati. GEM, također, mjeri osobne percepcije i stavove prema poduzetništvu. Uvid u najraniju fazu start-up procesa i stanje poduzetničkog duha je od velikog značaja za vlasti jedne zemlje.
- Primarna svrha GEM istraživanja nije da utvrdi broj novih biznisa u različitim zemljama, nego mjerenje poduzetničkog duha i poduzetničke aktivnosti u različitim fazama poduzetničkog procesa. Stoga, GEM podaci možda neće biti najbolji izvor podataka za neke osnovne karakteristike poduzeća naročito u zemljama koje posebnu pažnju posvećuju reguliranju novih poslovnih aktivnosti i čiji građani visoko respektiraju vladavinu prava. Naprimjer, u svrhu determiniranja sektora distribucije postojećih poduzeća, mnogo bolje je koristiti podatke o registriranim biznisima nego GEM podatke (s izuzecima GEM zemalja sa velikim brojem ispitanika, kao što su -Španija i Ujedinjeno kraljevstvo).
- GEM generira više od same mjere poduzetničke aktivnosti; GEM generira mjere poduzetničkih stavova i težnji. Primjeri su: motivacija za samozaposlenjem, stepen inovativne aktivnosti, i očekivanja rasta. Međutim, ove karakteristike uvijek moraju biti izvedene iz adekvatnog uzorka, a kako bi se to postiglo potrebno je spojiti GEM uzorke iz nekoliko godina.

U prilogu GEM 2005 svjetskog izvještaja (GEM Global Report 2005) mjere su izvedene na osnovu GEM podataka baziranih na definicijama stopa samozaposlenja i start-up-a publikovanim od strane OECD-a i Eurostat-a. Stope bazirane na GEM podacima su bile vrlo slične sa podacima o registriranim biznisima. Međutim, treba imati u vidu da su GEM podaci specifični i dizajnirani da mjere poduzetničku aktivnost kroz širok spektar različitih zemalja, uključujući i one gdje zvanični podaci o registriranim biznisima ne mogu pružiti jasan i precizan uvid u poslovnu aktivnost u zemlji.

1.4.

GEM website i dostupnost podataka

GEM projekt je konzorcij nacionalnih timova, članova Udruženja globalnog istraživanja poduzetništva (Global Entrepreneurship Research Association - krovne organizacije koja vodi GEM projekt). Zahvaljujući naporima i posvećenosti stotinama naučnika iz oblasti poduzetništva širom svijeta, GEM se sastoji od jedinstvene mreže koja kreira jedinstven set podataka. Kontakt podaci, GEM 2008 nacionalni sažeci i mikro web stranice nacionalnih timova su dostupni na www.gem-consortium.org. Određeni GEM podaci se, također, mogu naći na zvaničnoj GEM web stranici, na kojoj se nalazi i ažurirana lista velikog broja naučnih članaka baziranih na GEM podacima.

Tabela 3. Sažetak glavnih GEM mjera i terminologije

MJERA	OPIS
Poduzetnički stavovi i percepcije	
Percipirane prilike	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine (izuzev pojedinaca uključenih u bilo koju fazu poduzetničke aktivnosti) koji vide dobre prilike za pokretanje biznisa na području u kojem žive.
Percipirano znanje i vještine	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine (izuzev pojedinaca uključenih u bilo koju fazu poduzetničke aktivnosti) koji smatraju da imaju potrebne vještine i znanje za započinjanje biznisa.
Poduzetnička namjera	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine (izuzev pojedinaca uključenih u bilo koju fazu poduzetničke aktivnosti) koji namjeravaju pokrenuti biznis u naredne tri godine.
Stopa straha od neuspjeha	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine sa pozitivnim percipiranim prilikama (izuzev pojedinaca uključenih u bilo koju fazu poduzetničke aktivnosti) koji su naveli da bi ih strah od neuspjeha spriječio u započinjaju biznisa.
Poduzetništvo kao poželjna karijera	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine koji se slažu sa izjavom da u njihovoj zemlji većina ljudi smatra pokretanje biznisa poželjnim izborom karijere.
Medijska pažnja o poduzetništvu	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine koji se slažu sa izjavom da je u njihovoj zemlji moguće često vidjeti priče u medijima javnog informisanja o uspješnim novim biznisima.
Poduzetnička aktivnost	
Stopa nastajućeg poduzetništva	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine, nastajućih poduzetnika, tj. onih koji su aktivno uključeni u pokretanje biznisa čiji će biti vlasnici ili suvlasnici, a da pri tome plaće, naknade i sl. nisu isplaćene vlasnicima za više od tri mjeseca.
Stopa novih biznisa	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine, vlasnika novih biznisa, tj. onih koji posjeduju i upravljaju biznisom u kojem su plaće, naknade i sl. isplaćene za više od tri, a manje od 42 mjeseca.
Rana faza poduzetničke aktivnosti (TEA)	Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine, nastajućih poduzetnika, ili vlasnika novih biznisa (prethodno definiranih).

Stopa etabliranih biznisa Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine, vlasnika-menadžera etabliranih biznisa, tj. onih koji posjeduju i upravljaju biznisom u kojem su plaće, naknade i sl. isplaćene za više od 42 mjeseca.

Ukupna stopa poduzetničke aktivnosti Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine koji su uključeni, ili u ranu fazu poduzetničke aktivnosti, ili su vlasnici-menadžeri etabliranih biznisa (kako je prethodno definirano).

Stopa prestanka poslovanja Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine koji su u proteklih 12 mjeseci prekinuli svoju vlasničko-menadžersku vezu sa biznisom, bilo prodajom, zatvaranjem, ili nekim drugim načinom prestanka poslovanja. NAPOMENA: Ovo nije mjera neuspjelih biznisa.

Poduzetnička aktivnost pokrenuta prilikom za unapređenjem: relativna pretežitost Procenat osoba uključenih u ranu fazu poduzetničke aktivnosti (prethodno definirana) koji:

- (i) tvrde da su bili motivirani prilikom, a ne zbog toga što nisu imali drugu priliku za zaposlenje, i
- (ii) koji kao glavni razlog iskorištavanja ove prilike navode neovisnost ili povećanje prihoda, a ne održavanje prihoda.

Poduzetničke težnje

Rana faza poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta Procenat osoba starosti od 18 do 64 godine, nastajućih poduzetnika, ili vlasnika novih biznisa (kao što je prethodno definirano) koji očekuju da će zaposliti najmanje 20 osoba u narednih 5 godina.

Rana faza poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta: relativna pretežitost Procenat poduzetnika uključenih u ranu fazu poduzetničke aktivnosti (kao što je prethodno definirano) koji očekuju da će zaposliti najmanje 20 osoba u narednih 5 godina.

Rana faza poduzetničke aktivnosti orijentirana prema novim proizvodima i tržištima: relativna pretežitost Procenat poduzetnika uključenih u ranu fazu poduzetničke aktivnosti (kao što je prethodno definirano) koji su naveli da je njihov proizvod ili usluga nova barem za neke potrošače i da ne postoji mnogo biznisa koji nude isti proizvod ili uslugu.

Rana faza poduzetničke aktivnosti u tehnološkim sektorima: relativna pretežitost Procenat poduzetnika uključenih u ranu fazu poduzetničke aktivnosti (kao što je prethodno definirano) koji su aktivni u sektorima "visoke" i "srednje" tehnologije, kao što je klasificirano od strane OECD-a (2003).

1.5.

Kontrola kvaliteta podataka

Kako bi se osigurao kvalitet podataka, pojedinačni nacionalni timovi koriste iste upitnike, kreirane na potpuno isti način, i vrše istraživanje u istom periodu godine. Rezultati istraživanja svih pojedinačnih nacionalnih timova se harmoniziraju u jedan generalni set podataka, koji omogućava korisnicima da istraže poduzetničke aktivnosti u različitim fazama poduzetničkog procesa, kao i da prouče različitost faktora koji karakterišu oboje, i poduzetnike i njihov biznis, u svakoj zemlji učesnici i zbirno za sve zemlje.

GEM karakteriše integritet i kvalitet istraživanja i dobivenih podataka. Uspostavljeno je nekoliko aktivnosti koje se realizuju kako bi se obezbijedilo da istraživanje zadovolji zahtjeve uspješne prakse međunarodnog društvenog istraživačkog rada:

- **dokumentacija istraživanja za nacionalne timove** - od svih nacionalnih timova se zahtijeva da dostave potpune detalje o njihovoj postavci istraživanja, uključujući: broj povratnih poziva, stopu odgovora, ukupnu veličinu uzorka i metodologiju istraživanja;
- **istraživački odbor** - vrši godišnje ocjenjivanje kvaliteta podataka i odgovoran je za monitoring integriteta istraživanja i njegove interpretacije;
- **statistički audit** - koristi se nezavisni statistički konsalting za reviziju procesa prikupljanja podataka.

Nezavisne provjere kvaliteta podataka nacionalni timovi koriste radi vrednovanja vlastitog kvaliteta ispunjavanja funkcije, ispunjavanja zadataka svojih dobavljača i drugih uključenih u realizaciju GEM istraživanja.

Nacionalni tim za svaku godinu šalje pripremljene podatke GEM koordinacijskom timu (Londonska poslovna škola i Babson koledž) koji je zadužen za kontrolu kvaliteta podataka i harmonizaciju istih. U postupku harmonizacije podataka, težine u uzorku se prilagođavaju s obzirom na strukturu po spolu i dobi, u skladu s međunarodnom bazom podataka populacija "US Census International Population Data Base".

1.6.

GEM istraživanje u Bosni i Hercegovini

U 2008. godini, Bosna i Hercegovina se uključila u svjetski projekt GEM-a. Za uključenje BiH u GEM istraživanje, formiran je tim **Centra za razvoj poduzetništva (ED Centar)**, koji je aplicirao kod GERA-e za uključenje u GEM konzorcijum i zastupanje GEM brenda u Bosni i Hercegovini. U julu 2007. godine, GERA Odbor je donio odluku o uključenju ED Centra i njegovog tima u projekt istraživanja. Nacionalni tim Bosne i Hercegovine, koji predvodi prof. dr. Bahrija Umihanić, je osim pribavljanja licence izradio plan istraživanja, vršeci inicijalno naučno istraživanje kroz pregled literature i razmjenu iskustava s hrvatskim GEM timom koji je okupljen oko Centra za post-diplomske studije iz poduzetništva na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta Josipa Juraja Strossmayera iz Osijeka. S obzirom na značaj ovoga naučnoistraživačkog projekta za zajednicu, podršku GEM projektu u BiH je dao i **Univerzitet u Tuzli, kao partner projekta**.

Implementator GEM istraživanja u BiH, ED Centar, registrovan je kao nevladina organizacija (udruženje građana) na nivou BiH. Pored GEM istraživanja, širi ciljevi ED Centra obuhvataju:

- razvoj i upravljanje projektima za razvoj poduzetništva;
- podrška razvoju privrede BiH, razvoju malih i srednjih poduzeća i zapošljavanja u BiH;
- podrška vladinim institucijama i lokalnim upravama, u cilju izgradnje njihovih institucionalnih kapaciteta i podizanja kvaliteta usluga tih institucija;
- monitoring i ispitivanje stanja poduzetništva u BiH;
- podsticaj, uspostava i razvoj poslovne infrastrukture za razvoj biznisa u BiH;

- podsticaj razvoju poduzetništva putem unapređenja sistema za osposobljavanje ljudskih resursa u BiH, kao najznačajnijeg bogatstva (obuke i druge edukacije);
- promocija i stvaranje uvjeta, stimulatavnog institucionalnog i zakonodavnog okvira za obezbjeđenje podrške postojećim te uspostavi i razvoju novih biznisa;
- transfer znanja i dobrih praksi razvoja MSP-a i poduzetništva iz drugih zemalja i razvoj partnerstva sa drugim centrima za razvoj MSP-a;
- razvoj svijesti zajednice o značaju razvoja poduzetništva i njegovanja poduzetničke kulture;
- podrška MSP-ima edukacionim, konsultativnim i informativno-promotivnim projektima, događajima, aktivnostima i seminarima;
- promocija uvođenja mehanizama za uspostavu i osiguranje kvaliteta u biznisu i drugim aktivnostima;
- promocija europskih vrijednosti te unapređenje standarda u Bosni i Hercegovini koji bi društvo približili Europskoj uniji.

ED Centar je formirao nacionalni tim za GEM. Tim čine stručnjaci (doktori nauka, magistri i konsultanti) sa bogatim iskustvom u području poduzetništva:

1. dr. sc. Bahrija Umihanić, voditelj GEM projekta;
2. mr. sc. Rasim Tulumović,
3. dipl.ecc. Slađana Simić,
4. dipl.ing. Boris Ćurković,
5. mr. sc. Esmir Spahic,
6. dr.sc. Senad Fazlović,
7. mr.sc. Admir Nuković
8. dipl.ecc. Mirela Arifović.

Tokom 2008. godine, Centar za razvoj poduzetništva Tuzla je poduzeo sve aktivnosti propisane GEM metodologijom, tako da se Bosna i Hercegovina našla u GEM globalnom izvještaju za 2008. godinu.

Za realizaciju ispitivanja oko 2000 ljudi, pripadnika populacije odraslih u BiH, Centar za razvoj poduzetništva Tuzla je putem tendera izabrao jednu od najvećih agencija za istraživanje javnog mnijenja u zemljama bivše Jugoslavije, Agenciju "PULS", koja je u skladu s opisom projektnog zadatka izvršila kvalitetno istraživanje, što je potvrđeno i GEM APS Quality reportom. U svrhu realizacije NES istraživanja, GEM nacionalni tim u BiH je, u 2008. godini, koristio tehniku intervjua.

GEM istraživanje u BiH za 2008. godinu finansijski su podržali Vlada Tuzlanskog kantona, Općina Tuzla, Vlada Brčko distrikta te Fondacija tuzlanske zajednice.

1.7. Značaj GEM istraživanja za Bosnu i Hercegovinu

Poduzetništvo je danas glavni generator razvoja i zapošljavanja u većini nacionalnih ekonomija razvijenih zemalja i zemalja sa povećanim stopama privrednog rasta. U Zelenoj knjizi "Poduzetništvo u Europi", Europska komisija ističe sljedeći društveni značaj poduzetništva:

- poduzetništvo pomaže otvaranju novih radnih mjesta i gospodarskom rastu,
- poduzetništvo je od presudnog značaja za konkurentnost,
- poduzetništvo razvija osobne potencijale i
- poduzetništvo razvija opće društvene interese.

Pored društvenog značaja, poduzetništvo je u zemljama Evropske unije prepoznato kao snažan instrument dostizanja konkurentne prednosti u nacionalnim i međunarodnim okvirima. Kao

rezultat vlastitog opredjeljenja za razvoj i unapređenje poduzetništva, Evropska unija pred nove i potencijalne članice postavlja veoma rigorozne zahtjeve za unapređenje poduzetništva u nacionalnim okvirima. Razvoj poduzetništva se posebno ističe i u kontekstu unapređenja evropskih integracija i razvoja, iz čega proizlaze i obaveze zemalja potencijalnih članica na jačanju vlastitih poduzetničkih kapaciteta.

Bosna i Hercegovina ima obavezu osnažiti svoje poduzetničke kapacitete kako bi ispunila temeljne pretpostavke za ulazak u euroatlantske integracije, što ukazuje na potrebu za relevantnim istraživanjima u području poduzetništva. Stoga, GEM istraživanje ima veliki značaj u budućem procesu uspostavljanja i praćenja indikatora razvoja poduzetničkih aktivnosti u BiH. Istraživački rezultati GEM projekta imaju značajan utjecaj, teorijski i aplikativno, u odgovaranju na dva važna pitanja:

- **Kolike su razlike u poduzetničkoj aktivnosti povezane s ukupnim rastom u BiH?**
- **Šta vlade mogu učiniti kako bi utjecale na nivo poduzetničkog djelovanja u BiH?**

GEM istraživanje je jedinstveno zbog činjenice da omogućava vertikalno i horizontalno upoređivanje, jer koristi jedinstven konceptualni okvir istraživanja i jedinstvene indikatore u višegodišnjim istraživanjima. Vertikalno uspoređivanje omogućit će BiH da prati promjene u svom okruženju, odnosno efekte primijenjenih politika i instrumenata preporučenih na temelju nalaza iz prethodnih godina, te je moguće tek u drugoj i narednim godinama. Horizontalno upoređivanje omogućit će BiH da se u istom vremenu, u istoj godini, upoređuje međunarodno, odnosno da sebi izabere odgovarajući "benchmark".

Kao rezultat horizontalnog i vertikalnog uspoređivanja moguće je dati odgovarajuće preporuke za povećanje poduzetničkog kapaciteta Bosne i Hercegovine, što je i najznačajnije postignuće GEM istraživanja. Preporuke se fokusiraju na uočena ograničenja u djelovanju pojedine komponente poduzetničke okoline. To mogu biti područja: razvoja financijskog tržišta; vladinih politika u oblasti regulatornih okvira, obrazovanja, transfera istraživanja i znanja; razvoja kvalitetnih usluga za poduzetnike, posebno onih koji imaju iskazan potencijal rasta; jačanje poduzetničke kulture kroz obrazovanje i medije; jačanje učešća žena u poduzetničkim aktivnostima i sl.

2. PODUZETNIČKI STAVOVI, AKTIVNOSTI I TEŽNJE

Ovo poglavlje sadrži ocjenu karakteristika poduzetništva u 43 zemlje - učesnice u GEM projektu 2008, sa posebnim naglaskom na BiH. Ocjena je data na osnovu nekoliko indikatora koji mjere aspekte poduzetničkih stavova, aktivnosti i težnji. Zemlje obuhvaćene ovom ocjenom su podijeljene u tri grupe prema fazi privrednog razvoja u kojoj se nalaze, a koje su određene prema nivou bruto domaćeg proizvoda per capita i obima u kojem je privredni razvoj zemlje zasnovan na prirodnim resursima i to u vidu udjela izvoza primarnih proizvoda u ukupnom izvozu.

2.1. Poduzetnički stavovi i percepcije

Percepcije o poduzetništvu mogu utjecati na potražnju i ponudu poduzetništva. Na strani ponude, ili "grupi" potencijalnih poduzetnika, u važne percepcije ubrajaju se volja i uočene sposobnosti da se postane poduzetnikom (Davidsson, 1991). Nivo obrazovanja i dostupnost programa obuke iz oblasti poduzetništva su moguće determinante percipiranih sposobnosti (pogledati Poglavlje 4).

Na potražnoj strani poduzetništva ili "mjestu za" poduzetništvo moraju postojati prilike za poduzetništvo, ali je podjednako važno da sami poduzetnici uoče da postoje prilike za pokretanje biznisa.⁵ Nacionalni uslovi, kao što su: privredni rast, povećanje broja stanovništva, kultura, nacionalna politika poduzetništva mogu utjecati na poboljšanje kvaliteta i kvantiteta uočenih prilika.⁶ Međutim, postoje i dodatni utjecajni faktori. Kako ljudi uočavaju sve veći broj uspješnih poduzetnika u svojoj bližoj okolini njihove percepcije o vlastitim sposobnostima se poboljšavaju bez stvarnog poboljšanja njihovih sposobnosti. Dakle, ljudi postaju svjesniji da su sposobni da pokrenu i vode biznis. Ovaj utjecaj je veći ukoliko je ekonomska klima povoljna. Osim toga, mogu postojati i demografski različite uočene poduzetničke sposobnosti zbog historijskih, socioekonomskih i kulturnih razlika. Dakle, mnogo različitih nacionalnih uslova mogu direktno i indirektno utjecati na uočene sposobnosti. Prije svega, tu je procjena troškova prilike, što uključuje usporedbu očekivanih povrata od poduzetničke aktivnosti naspram očekivanih povrata od alternativne okupacije⁷. Najčešća alternativa je "biti zaposlen". Zatim tu je procjena prinosa na rizik: čak iako su očekivani prinosi od poduzetničke aktivnosti znatno viši od očekivanih povrata najbolje alternative, procijenjeni rizik može biti previsok za osobu koja razmišlja o pokretanju biznisa. Ukoliko je pojedinac sklon izbjegavanju rizika, takva preferencija može biti značajan faktor koji utječe na prelaz između potencijalnog poduzetništva u poduzetničku aktivnost (Khilstrom i Laffont, 1979). Istovremeno, osoba može biti pod utjecajem različitih demografskih karakteristika kao što su: dob, spol, porijeklo, nacionalnost, ali i institucije. Naprimjer, starije osobe prilikom procjene prinosa na rizik uzet će u obzir svoje zdravstveno stanje i specifičnosti sistema zdravstvene zaštite, dok će imigranti uočiti manje alternativnih opcija za zaradu za život. Navedene bitne procjene mogu ultimativno voditi do iskazivanja namjere (i naknadne akcije) za pokretanjem biznisa zbog uočene prilike. Ovo važi za veliki broj poduzetnika naročito onih iz zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Međutim, za neke ljude ulazak u poduzetničku aktivnost je nužnost, jer nemaju drugu opciju kako da zarade za život, tako da se u ovom slučaju procjene ne vrše. Također,

5 Pogledati Kirzner (1973) i Shane (2003)

6 GEM Global Report 2008 se fokusira na komparacije unutar zemlje. Za većinu zemalja regionalne razlike u poduzetničkom ponašanju su izuzetno važne. Bosma i Schutjens (2007) su ovo dokumentirali za Europu, koristeći GEM podatke, dok su za Njemačku to učinili Bergmann and Sternberg (2007). Odnosi i veze predstavljeni u ovom dijelu se takođe mogu odnositi na regionalne razlike.

7 Za literaturu o troškovima poduzetničke prilike pogledati npr. Lucas (1978), Shane i Venkataraman (2000) i Parker (2005).

ne postoji uzorak koji opisuje redosljed procjena i odluka, kao ni koraka koji se poduzimaju. Nerijetko se dešava da osoba pokrene biznis jer se iznenada i neočekivano ukazala veoma specifična poslovna prilika. Ljudi reaguju na ovakve poslovne prilike iako prije toga nisu mogli uočiti bilo kakvu priliku za pokretanje biznisa u njihovoj okolini. Ovi ljudi nisu razmišljali o pokretanju biznisa sve dok im se nije ukazala prilika za to. Stoga, poslovna prilika se može ukazati poduzetnicima znatno prije pokretanja biznisa, upravo prije pokretanja biznisa ili čak istovremeno.⁸

Shane (2003) je prezentirao model svijeta u kojem prilike postoje, ali moraju biti otkrivene. Prema ovom modelu, vlasti trebaju naći načine za povećanje mogućnosti uočavanja prilika kao sredstva unapređenja poduzetničkog okruženja⁹.

U tabeli 4. prikazano je nekoliko GEM indikatora koji se odnose na stavove prema poduzetništvu pojedinaca za svaku od 43 zemlje učesnice u GEM 2008 projektu.

Neke zemlje imaju pozitivne stavove prema poduzetništvu, kombinirane s niskim stopama "namjeravanog" poduzetništva. Ovo je slučaj u velikom broju zemalja u Europi čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Drugim riječima, iako većina Europljana ima pozitivne percepcije i stavove prema poduzetništvu, oni ipak ne preferiraju pokretanje poduzetničke aktivnosti u odnosu na neke druge moguće izvore prihoda. Različite nacionalne karakteristike podstiču ovaj fenomen. Moguće je da postoji komplikovana i obimna administracija prilikom pokretanja vlastitog biznisa koja smanjuje atraktivnost poduzetništva. Drugi razlog može biti izuzetna zaštita zaposlenika. Ovo može obeshrabriti zaposlenu osobu s pozitivnom percepcijom poduzetništva da pokrene poduzetničku aktivnost. Drugačiji utjecaj izuzetne zaštite zaposlenika jeste da potencijalni poduzetnici mogu dobro promisliti prije nego zaposle određenu osobu zbog gubitaka koje bi imali ukoliko bi taj zaposlenik postao nepogodan za određeno radno mjesto, ili kada bi bili prisiljeni da smanje broj zaposlenika.

Strah od neuspjeha se često smatra značajnom kulturnom komponentom koja je štetna za pokretanje biznisa. Međutim, ovaj utjecaj još uvijek nije u potpunosti potvrđen. Svake godine, prilikom GEM istraživanja, slučajnom uzorku ispitanika postavlja se pitanje da li bi ih strah od neuspjeha spriječio da pokrenu biznis. Ovo pitanje se postavlja samo onima koji su prethodno odgovorili da nisu uključeni u poduzetničku aktivnost, ili uočavaju dobre prilike za pokretanje biznisa. Ukoliko strah od neuspjeha preovladava među onima koji uočavaju dobre prilike za pokretanje biznisa, to je razlog za intervencije u svrhu smanjenja straha od neuspjeha.

U većini zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima kao i u onima čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, uočavamo da je razlika između percepcija poduzetništva i poduzetničkih namjera relativno mala ili pak negativna. Ovo znači i niže troškove prilike za poduzetničku aktivnost i viši stepen "poduzetništva iz nužde". Na desnoj strani tabele 1 prezentirana su dva indikatora koja mjere nacionalne stavove prema poduzetništvu. Prvi indikator predstavlja procenat ispitanika koji smatraju da je poduzetništvo poželjan izbor karijere. Ovaj indikator značajno varira u okviru svake od tri faze privrednog razvoja. Drugi indikator se odnosi na popularnost poduzetništva i predstavlja mišljenja ispitanika o zastupljenosti novih biznisa u medijima.

U zemljama čiji je privredni razvoj uglavnom zasnovan na prirodnim resursima, ovakvi stavovi ne bi trebali biti primarna briga vlasti. U zemljama čiji je privredni razvoj uglavnom zasnovan na efikasnosti pažnja bi trebala biti usmjerena na ove stavove.

⁸ Hills i Singh (2004) su objavili da je od 472 američkih nastajućih poduzetnika u 1998. godini, za 37% njih prilika nastala prije želje za pokretanjem vlastitog biznisa, za 42% želja za pokretanjem biznisa nastala je prije uočavanja prilike, dok su za 21% poduzetnika želja i prilika su nastale istovremeno.

⁹ Model kojeg je predložio Shane se fokusira na poduzetničko ponašanje koje nije nužno povezano sa vlasništvom i upravljanjem biznisom

Tabela 4. Poduzetnički stavovi i percepcije u 43 zemlje učesnice u GEM 2008. projektu po fazama privrednog razvoja

Nacionalni stavovi							
	Vidi dobre prilike da pokrene vlastiti biznis u narednih šest mjeseci	Strah od neuspjeha će ga spriječiti da pokrene biznis	Lično poznaje nekoga ko je pokrenuo vlastiti biznis u zadnje 2 godine	Ima zahtijevano znanje i vještine da započne vlastiti biznis	Očekuje da pokrene biznis u sljedeće tri godine	Smatra poduzetništvo poželjnim izborom karijere	Medijska pažnja usmjerena na poduzetništvo
% ispitanika koji se slažu sa izjavom							
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima							
Angola	74	45	71	44	27	49	46
Bolivija	52	49	38	67	38	81	60
BiH	50	26	39	62	25	82	60
Ekvador	50	35	33	66	37	79	57
Egipat	40	25	40	53	35	73	57
Indija	58	46	56	45	33	67	81
Iran	35	22	45	58	36	57	53
Kolumbija	65	41	34	54	60	92	78
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti							
Argentina	48	40	30	53	15	69	80
Brazil	44	43	44	49	26	68	78
Čile	30	34	41	54	29	80	44
Dominik. Rep.	58	31	54	70	30	92	64
Hrvatska	53	36	51	56	10	70	61
Jamajka	52	26	46	65	17	81	71
Juž.afrička Rep.	60	38	41	31	13	65	69
Latvija	37	37	33	23	7	75	71
Mađarska	26	47	26	43	6	48	19
Makedonija	47	35	46	52	39	80	66
Meksiko	59	31	50	55	26	66	52
Peru	60	38	50	66	34	82	71
Rumunija	45	52	36	21	9	.	56
Rusija	39	66	33	14	3	60	50
Srbija	56	28	52	60	31	72	67
Turska	47	39	27	44	21	72	63
Urugvaj	57	33	40	58	17	71	67
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama							
Belgija	23	30	28	34	6	47	38
Danska	69	43	43	30	5	57	32
Finska	54	32	46	30	5	46	71
Francuska	34	53	33	25	13	63	48
Grčka	35	55	35	46	13	76	55
Holandija	54	33	32	30	4	85	61
Irska	35	37	33	42	6	55	65
Island	38	36	60	45	12	61	81
Italija	35	48	30	35	7	68	40
Izrael	39	43	35	35	14	58	57
Japan	13	44	21	9	4	26	59
Rep. Koreja	20	32	32	23	17	69	67
Norveška	46	28	34	33	7	61	71
Njemačka	35	49	29	30	4	56	50
SAD	44	28	33	48	7	63	73
Slovenija	55	33	50	44	7	58	67
Španija	32	52	36	43	5	68	43
UK	41	38	23	45	5	52	54

A) Denominator - poduzetnički neaktivan dio populacije od 18 do 64 godine

B) Denominator - poduzetnički neaktivan dio populacije od 18 do 64 godine koji uočavaju dobre prilike za pokretanje posla

C) Odrasla populacija od 18 do 64 godine

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Tabela 5 sugerira da stavovi u Mađarskoj mogu biti unaprijeđeni, dok zemlje Latinske Amerike imaju prilično pozitivne stavove. Ukoliko pogledamo zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama možemo uočiti određene nepodudarnosti. Ovo može pomoći vlastima da uoče šta je to što bi trebali učiniti kako bi ohrabрили poduzetničku aktivnost. Naprimjer, u Japanu većina ispitanika se slaže da postoji znatna medijska pažnja usmjerena prema poduzetništvu, ali ipak poduzetništvo se ne smatra poželjnim izborom karijere. Suprotan slučaj je u Danskoj. Ispitanici u Holandiji su iskazali najviše pozitivnih stavova prema poduzetništvu kao poželjnom izboru karijere, ali ipak samo 4% ispitanika (osim vlasnika novih biznisa i vlasnika uspostavljenih biznisa) očekuje da će pokrenuti biznis u naredne tri godine. Holandija je primjer zemlje u kojoj postoji izuzetna podrška poduzetništvu, ali i prilike za zaposlenje su izuzetne.

Tabela 5. Stavovi o poduzetništvu i opažanja u Bosni i Hercegovini u odnosu na susjedne države

Izjava:	Vidi dobre prilike da pokrene vlastiti biznis u narednih šest mjeseci	Strah od neuspjeha će ga spriječiti da pokrene biznis	Lično poznaje nekoga ko je pokrenuo vlastiti biznis u zadnje 2 godine	Ima zahtijevano znanje i vještine da započne vlastiti biznis	Očekuje da pokrene biznis u slijedeće tri godine
% koji se slažu sa izjavom					
Bosna i Hercegovina	50	26	39	62	25
Hrvatska	53	36	51	56	10
Slovenija	55	33	50	44	7
Srbija	56	28	52	60	31

Izvor: "Global Entrepreneurship Monitor - 2008 Report"

Zanimljivo je uočiti da ispitanici u navedene četiri zemlje podjednako uočavaju dobre prilike za započinjanje vlastitog biznisa. Strah od neuspjeha je najmanji u Bosni i Hercegovini, jer BiH građani smatraju da imaju zahtijevano znanje i vještine da započnu vlastiti biznis. U isto vrijeme, najmanji procenat građana koji znaju da je neko pokrenuo biznis u zadnje 2 godine je upravo u Bosni i Hercegovini. Postavlja se pitanje: "Da li su ovako visoki procenti za Bosnu i Hercegovinu rezultat dobrog poduzetničkog okruženja ili visokog stepena nezaposlenosti koji 'gura' građane da postanu poduzetni?".

2.2. Razvoj percepcija, namjera i nacionalnih stavova

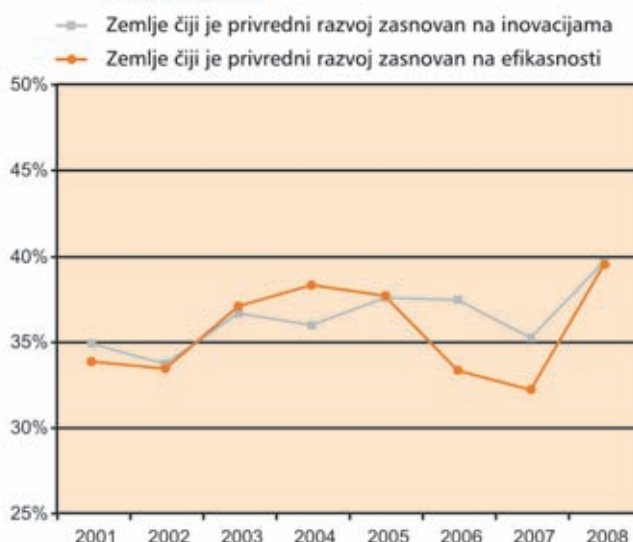
Slika 3 pokazuje prosječne godišnje razlike dva tipa poduzetničkih stavova u periodu 2001.-2008. godina između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. U ovu procjenu su uključene zemlje koje su učestvovala u GEM projektu tokom ovog perioda sa maksimalnim izostankom od jedne godine, što uključuje 17 zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama i 6 zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti¹⁰. Slika 3 pokazuje kako se razvijanje uočenih prilika kreće prilično paralelno tokom dvije faze privrednog razvoja. Od 2003. godine udio ispitanika, u zemljama čiji se privredni razvoj zasniva na efikasnosti, koji uočavaju dobre prilike za pokretanje biznisa na području u kojem žive se poklapa sa udjelom ispitanika iz zemalja čiji se privredni razvoj zasniva na inovacijama. Za ovo je u najvećoj mjeri zaslužna Argentina koja je imala niske stope prije 2003. godine, što je bila posljedica nacionalne ekonomske krize. Kasnije, stope su bile prilično visoke. GEM istraživanja su uglavnom bila sprovedena tokom mjeseca maja/svibnja i juna/lipnja. U 2008. godini istraživanje je provedeno nakon pojavljivanja prvih znakova finansijske krize, ali prije nego je obim trenutne ekonomske krize potvrđen.¹¹ Međutim, u većini zemalja uočen je pad uočenih prilika u periodu 2007.-2008. godina, što je i prikazano na slici 3. Zemlje u kojima je ovaj pad bio najveći (30-50%) su: Island, Čile, Irska, Latvija i Mađarska.

Promjene indikatora straha od neuspjeha tokom vremena prikazane su na slici 4. Krivulja zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i krivulja zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama su prilično usklađene. Ove krivulje su suprotne od indikatora prilika. Strah od neuspjeha se povećao u 2008. godini, za oba tipa zemalja, i gotovo u istom iznosu za koliko su pale percepcije prilika. Ovakav pokazatelj je direktno povezan sa ekonomskom situacijom. Tokom recesije, neuspjesi rezultiraju većim posljedicama, a alternativni izvori prihoda postaju sve oskudniji.

Slika 3. Uočene prilike za pokretanje biznisa 2001.-2008.

Slika 4. Strah od neuspjeha kod onih koji uočavaju dobre prilike za pokretanje biznisa 2001.-2008.

Napomena: Svaka tačka na krivulji predstavlja jednostavni prosjek zemlje za tu godinu

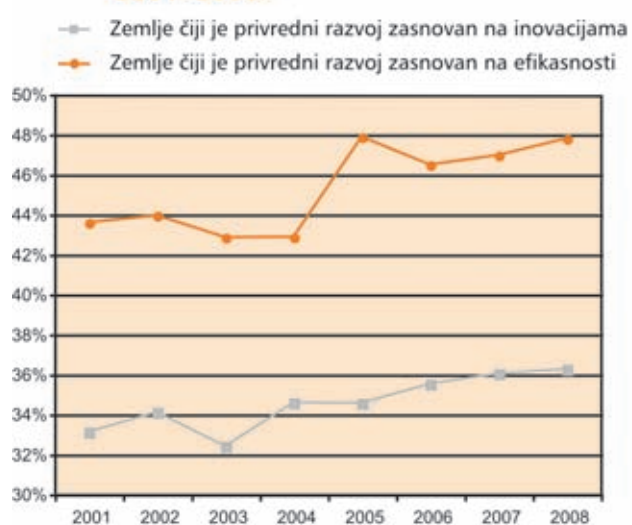
Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

¹⁰ Ovo uključuje sljedeće zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti: Argentina, Brazil, Čile, Hrvatska, Južnoafrička Republika i Mađarska. Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama a koje su uključene u ovu analizu su: Belgija, Danska, Finska, Francuska, Holandija, Irska, Island, Italija, Japan, Norveška, Njemačka, Slovenija, Španija, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo, SAD.

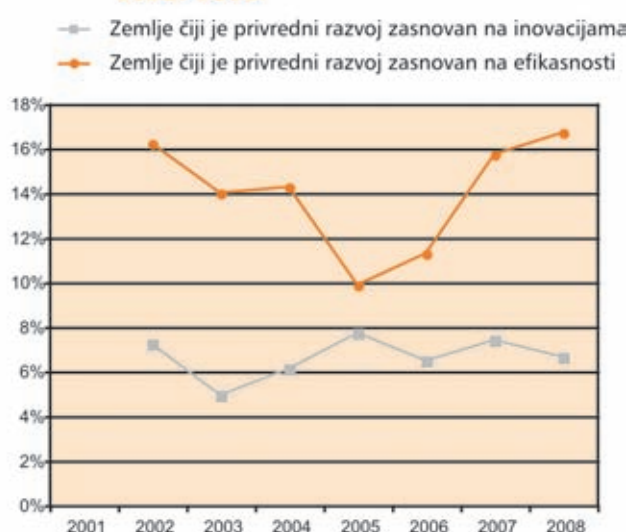
¹¹ Naprimjer, Financial Times je 25. marta 2008. godine objavio da je islandski bankovni sistem u krizi, pogledati http://www.ft.com/cms/s/0/5f9301dc-fa51-11dc-aa46-000077b07658.html?ncklick_check=1

Tokom 2007.-2008. godine, primjetan je pad uočenih prilika i porast straha od neuspjeha, ali su percipirane sposobnosti i znanje za pokretanje biznisa ostali stabilni, što je prikazano na slici 5. Percepcije pojedinaca o njihovim vještinama nisu bile pod utjecajem poslovnog ciklusa. Osim toga, percipirane sposobnosti za pokretanje biznisa su u prosjeku više u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti nego u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Vjerovatni razlog za navedeno je taj da je percepcija o "prosječnom" biznisu drugačija u dva tipa zemalja (pogledati Bosma i Schutjens, 2009). Stoga se potrebne vještine i znanje za pokretanje poduzeća, koje su generalno povezane sa ovim "prosječnim biznisima, ne mogu komparirati. Ukoliko je prosječan biznis u Meksiku, naprimjer, povezan sa manje zahtijevanim vještinama nego je to slučaj u Norveškoj, tada će broj ljudi koji tvrde da posjeduju potrebne vještine vjerovatno biti veći. Kako bi imali saznanje o budućim očekivanjima, GEM od 2002. godine postavlja pitanja o namjerama pokretanje biznisa u naredne tri godine. U tabeli 5 su prikazani rezultati ovog indikatora za 2008. godinu. Pokazatelji namjera za pokretanje biznisa se razlikuju između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti sa nižim dohotkom, povoljne alternativne mogućnosti za zaposlenje su manje dostupne, što indicira da će više ljudi imati namjeru da započne vlastiti biznis, a što se može vidjeti i na slici 6 na kojoj je prikazano da su stope namjera za pokretanje biznisa konstantno veće u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti u odnosu na zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Važno je uočiti i da namjere za pokretanje biznisa u 2008. godini nisu doživjele veliki pad kao što je to slučaj sa percipiranim prilikama. Postoji nekoliko objašnjenja za navedeno. Prvo objašnjenje je da su pojedinci, usljed ekonomske krize, ozbiljno razmotrili mogućnost da postanu poduzetnici u bližoj budućnosti zbog straha da bi mogli ostati bez posla. Drugo objašnjenje je da je grupa (potencijalnih) budućih poduzetnika manje pesimistična u odnosu na ukupnu odraslu populaciju i da ne uočava finansijsku krizu kao ograničenje za pokretanje vlastitog biznisa te je moguće da će imati snažnije uvjerenje o svojim sposobnostima za pokretanje biznisa. Treće objašnjenje je da su se odlučili da odgode pokretanje vlastitog biznisa za kraj trogodišnjeg perioda, jer očekuju da će se recesija završiti za tri godine.

Slika 5. Uočene vještine i znanje za pokretanje biznisa 2001.-2008.

Slika 6. Namjera za pokretanje biznisa u naredne tri godine 2002.-2008.

Napomena: Svaka tačka na krivulji predstavlja jednostavni prosjek zemlje za tu godinu

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

2.3.

Poduzetnička aktivnost

U tabeli 6 sumirana je uključenost u poduzetničku aktivnost tokom nekoliko faza poduzetničkog procesa (pogledati sliku 2) za svaku od 43 zemlje učesnice u GEM 2008 projektu. Zemlje su grupirane prema osnovnim fazama privrednog razvoja konzistentno sa klasifikacijom prezentiranom u Svjetskom izvještaju konkurentnosti 2008-2009 (Global Competitiveness Report 2008-2009 - Porter i Schwab, 2008)¹². Posmatrani kao jedna cjelina, brojevi u tabeli pružaju sliku karakteristika ukupne poduzetničke aktivnosti za svaku zemlju, npr. sve tipove poduzetničke aktivnosti koji pokrivaju cjelokupan ekonomski spektar. Nije iznenađujuće da je u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima sa malim lokalnim biznisima (pogledati Poglavlje 1) stopa uključenosti kako u ranu poduzetničku aktivnost tako i u etablirane biznise visoka. U Angoli, naprimjer, stopa uključenosti u etablirane biznise je veoma niska u odnosu na ostale zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, dok je stopa prekida poslovanja veoma visoka. Ovakvi pokazatelji rezultat su civilnog rata i političkih nemira u ovoj zemlji. U SAD-u stopa uključenosti u ranu poduzetničku aktivnost je viša nego u zemljama Europske unije i Japanu. Stopa rane poduzetničke aktivnosti u Japanu se povećala, tokom posljednjih nekoliko godina, i sada je blizu EU prosjeka. Neke Europske zemlje, a naročito Belgija, Njemačka i Francuska, konstantno imaju najniže stope uključenosti u poduzetništvo. Jedan od razloga može biti averzija prema riziku koja je karakteristična za europljane i njihovo iskazano preferiranje zaposlenja nasuprot samozaposlenju (Europska komisija - European Commission, 2008). Međutim, ovo indicira da postoje i dobre alternativne mogućnosti zaposlenja. Vrlo je vjerovatno da se u europskim zemljama, poduzetničko ponašanje više ispoljava unutar poduzeća, što je poznato pod pojmovima "intrapoduzetništvo" i "korporativno poduzetništvo". Trenutno postoji vrlo malo spoznaja o tome kako se intrapoduzetnička aktivnost razlikuje između zemalja.

12 U Svjetskim izvještajima konkurentnosti (Global Competitiveness Reports) zemlje se klasificiraju u tri glavne faze i dvije "tranzicijske faze". Kako bi se kreirale tri grupe zemalja GEM je pridružio zemlje iz tranzicijskih faza u glavnu fazu čijim karakteristikama najviše odgovaraju.

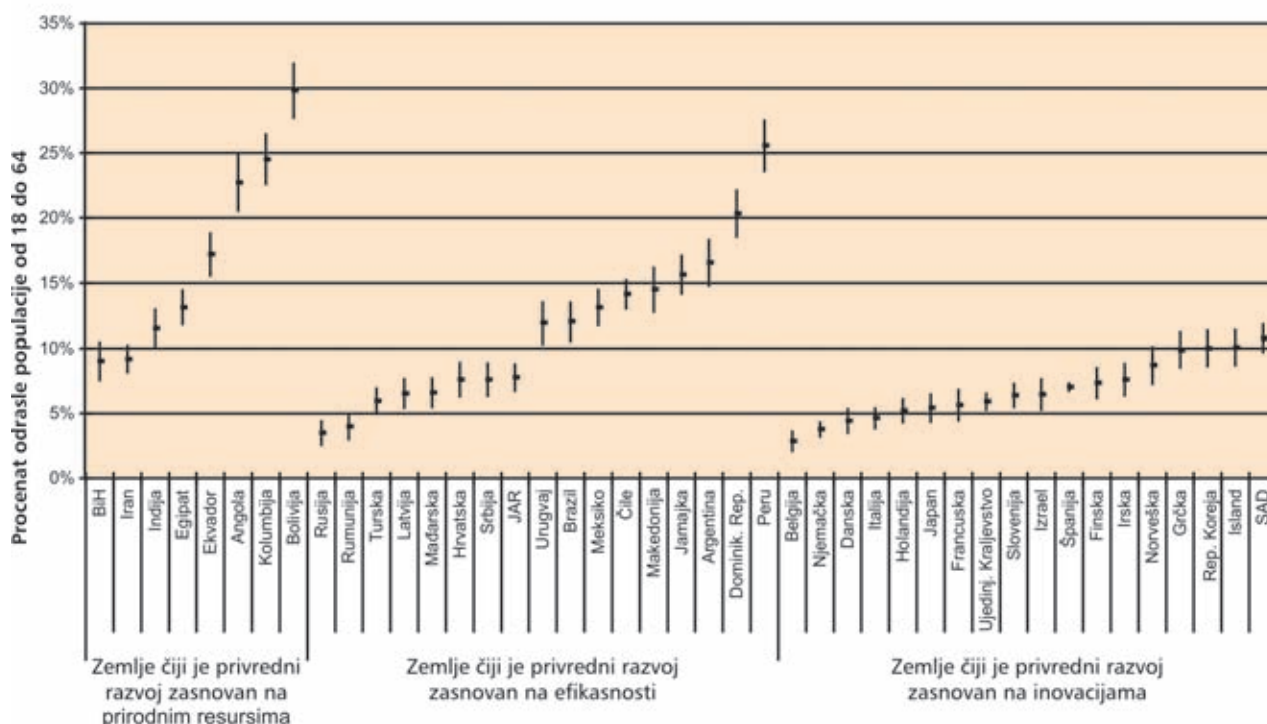
Tabela 6. Pretežite stope (u %) poduzetničke aktivnosti i vlasnika biznisa u zemljama učesnicama u GEM 2008. projektu, po fazama privrednog razvoja

	Nastajuća poduzetnička aktivnost	Vlasnici novih biznisa	Rana poduzetnička aktivnost (TEA)	Vlasnici etabliranih biznisa	Ukupna poduzetnička aktivnost	Stopa prekida poslovanja	Broj intervjuisanih (18-64 godine)
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima							
Angola	19,3	4,1	22,7	4,1	26,0	23,4	1.490
Bolivija	17,4	14,3	29,8	19,1	45,6	10,5	1.879
BiH	6,4	2,7	9,02	8,7	17,1	5,0	1.586
Ekvador	8,7	9,1	17,2	11,9	28,1	5,9	2.142
Egipat	7,9	5,5	13,1	8,0	20,2	6,3	2.603
Indija	6,9	4,9	11,5	16,5	27,6	10,1	1.919
Iran	5,9	3,4	9,2	6,8	15,7	5,2	3.119
Kolumbija	13,8	11,7	24,5	14,1	36,7	7,1	2.000
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti							
Argentina	8,5	8,5	16,5	13,5	29,6	10,2	1.731
Brazil	2,9	9,3	12,0	14,6	26,4	3,5	2.000
Čile	8,6	5,8	14,1	6,8	20,2	5,8	4.068
Dominik. Rep.	11,7	9,8	20,4	8,2	27,9	11,3	2.013
Hrvatska	4,9	2,8	7,6	4,8	12,3	2,9	1.696
Jamajka	9,0	7,1	15,6	9,1	24,3	8,9	2.399
Juž.afrička Rep.	5,7	2,1	7,8	2,3	9,9	5,8	2.719
Latvija	3,9	2,8	6,5	3,0	9,4	1,7	2.011
Mađarska	3,8	2,8	6,6	5,3	11,8	1,1	1.994
Makedonija	7,2	7,7	14,5	11,0	24,8	5,3	1.746
Meksiko	9,3	4,0	13,1	4,9	17,8	13,6	2.433
Peru	19,7	6,8	25,6	8,3	32,7	10,4	1.990
Rumunija	2,5	1,6	4,0	2,1	5,9	2,2	1.667
Rusija	1,7	2,0	3,5	1,1	4,4	1,1	1.660
Srbija	4,0	3,6	7,6	9,3	16,5	3,7	1.813
Turska	3,2	3,0	6,0	4,8	10,7	3,9	2.400
Urugvaj	7,7	4,4	11,9	7,9	19,3	9,1	1.645
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama							
Belgija	2,0	0,9	2,9	2,6	5,3	1,5	1.997
Danska	2,3	2,3	4,4	4,4	8,4	1,9	2.012
Finska	4,1	3,3	7,3	9,2	16,0	2,1	2.011
Francuska	3,8	1,9	5,6	2,8	8,2	2,2	1.573
Grčka	5,3	4,6	9,9	12,6	22,0	2,9	1.962
Holandija	2,1	3,2	5,2	7,2	12,3	1,6	2.534
Irska	3,3	4,3	7,6	9,0	16,3	3,6	1.924
Island	6,5	3,6	10,1	7,1	16,7	3,4	2.002
Italija	2,0	2,7	4,6	6,5	11,0	1,8	2.970
Izrael	3,5	3,1	6,4	4,5	10,6	3,2	1.778
Japan	3,2	2,3	5,4	7,9	12,7	1,0	1.879
Rep. Koreja	3,5	6,5	10,0	12,8	22,6	4,7	2.000
Norveška	5,0	4,0	8,7	7,7	15,8	3,4	1.614
Njemačka	2,4	1,5	3,8	4,0	7,7	1,8	4.751
SAD	5,9	5,0	10,8	8,3	18,7	4,4	3.441
Slovenija	4,1	2,4	6,4	5,6	11,8	1,3	3.019
Španija	3,3	3,9	7,0	9,1	14,8	1,3	30.879
UK	3,1	2,9	5,9	6,0	11,7	2,1	5.892

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Slika 7 pokazuje stope rane poduzetničke aktivnosti (TEA indekse) za svaku od zemalja učesnica u GEM 2008 projektu. TEA indeks je proporcija osoba starosti od 18 do 64 godine koji su uključeni u poduzetničku aktivnost kao "nastajući" poduzetnici ili kao vlasnici novih biznisa. Zemlje su grupirane prema fazama privrednog razvoja i rangirane u okviru grupa u uzlaznom obliku s obzirom na procijenjenu vrijednost TEA indeksa. Potrebno je napomenuti da ukoliko se vertikalne crte, na bilo kojoj od strana procijenjenih vrijednosti TEA indeksa, bilo koje dvije zemlje ne preklapaju to znači da imaju statistički različite TEA indekse. Ova slika zemljama služi kao benchmark da se mogu usporediti sa drugim zemljama u sličnim fazama privrednog razvoja. Svakako da nije uvijek slučaj da su visoki TEA indeksi poželjni. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, naprimjer, smanjenje TEA indeksa se može smatrati dobrim znakom, naročito u slučaju kada je opća ekonomska klima povoljna i kada postoje dobre mogućnosti zaposlenja. Takav pad TEA indeksa je najvjerovatnije uzrokovan padom stope "nužnog" poduzetništva. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, visoki TEA indeksi mogu biti specifični u regionalnom, ekonomskom, privrednom i kulturnom kontekstu i mogu se sastojati od različitih tipova poduzetnika sa različitim težnjama. U GEM izvještajima prezentirana je konzistentna "U-veza" između nivoa privrednog razvoja zemlje i nivoa i tipa poduzetničke aktivnosti.¹³ Slika 8 ilustrira ovu "U-vezu" između nivoa BDP-a per capita i TEA indeksa za 2008. godinu¹⁴. Model "U-veze" se može objasniti na sljedeći način: u zemljama sa niskim nivoom dohotka per capita u nacionalnoj ekonomiji preovladava veliki broj vrlo malih biznisa. Kako se dohodak per capita povećava, industrijalizacija i ekonomija obima omogućavaju većim i etabliranim poduzećima da zadovolje povećanu tražnju rastućih tržišta te povećanje njihove uloge u nacionalnoj ekonomiji. Značajan faktor za postizanje rasta je postojanje makroekonomske i političke stabilnosti, što se ogleda u razvoju jakih institucija. Značajnija uloga velikih poduzeća može biti praćena smanjenjem broja novih biznisa, s obzirom da veći broj ljudi pronalazi stabilno zaposlenje u velikim industrijskim kompleksima.

Slika 7. Rana faza poduzetničke aktivnosti (TEA) za 43 zemlje učesnice u GEM 2008 projektu sa 95% intervalom pouzdanosti

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

13 Pogledati GEM izvještaje od 2004.-2006. godine dostupne na web stranici www.gemconsortium.org

14 R-kvadrat pete krivulje jednak je 0.49.

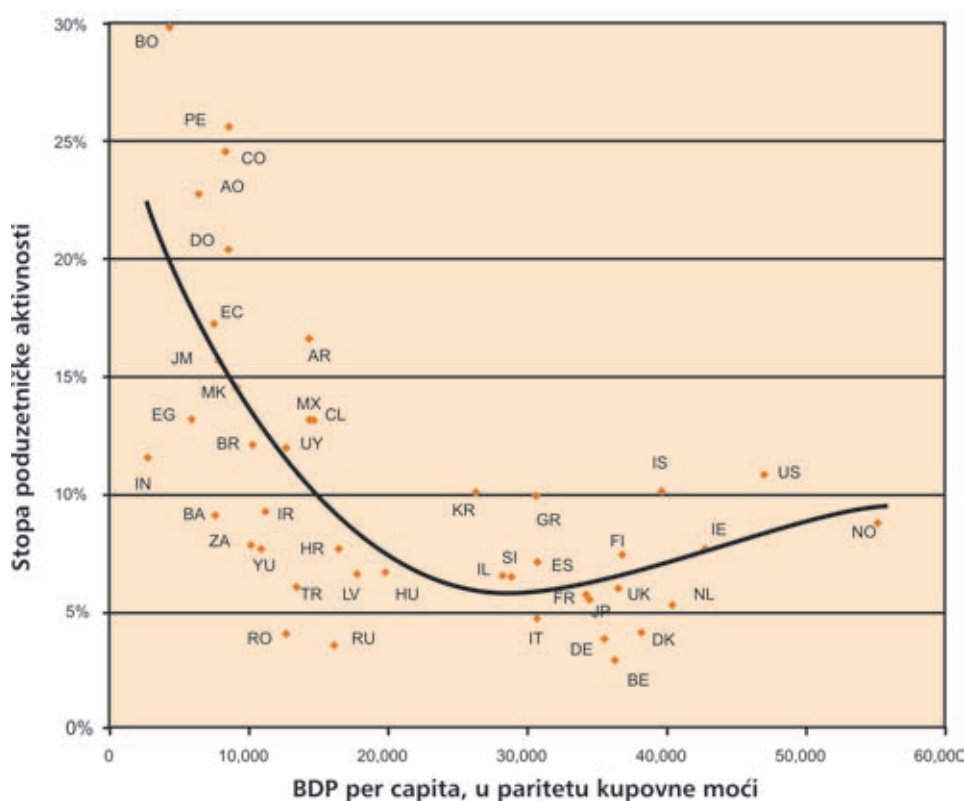
Stoga, za zemlje sa niskim nivoom dohotka per capita, pad stopa poduzetničke aktivnosti može biti dobar znak, naročito ako je ovo praćeno privrednim rastom i političkom stabilnošću. Sa povećanjem dohotka uloga poduzetničkog sektora može postati značajnija, jer više pojedinaca ima pristup resursima za pokretanje vlastitog biznisa u ekonomskom okruženju koje dopušta iskorištavanje prilika. Iako godišnji prikaz rane poduzetničke aktivnosti konzistentno poprima oblik koji se ponavlja iz godine u godinu, on ne pokazuje da sve zemlje prate ovaj model tokom vremena. Razlog ovome je što postoje različiti nacionalni uslovi koji određuju stopu rane poduzetničke aktivnosti.

Na slici 8 možemo uočiti da stope poduzetništva nisu samo funkcija razlika u privrednom razvoju (ili bogatstvu) nego i drugih faktora.

Poduzetništvo nije samo ekonomski događaj; poduzetništvo je društveno ekonomski fenomen. Nacionalna društva i ekonomije su u velikoj mjeri oblikovana pod utjecajem historijskog razvoja. Veliki broj studija o poduzetništvu, kao i deset godina GEM istraživanja, pokazala su da se stope poduzetničke aktivnosti razlikuju između zemalja zbog kulturnih, institucionlanih, ekonomskih i demografskih razloga. Naprimjer, motivacija, regulative i provedba zakonodavstva prilikom pokretanja biznisa se značajno razlikuju širom svijeta. Geografski uzroci mogu se vidjeti na slici 8 koja pokazuje da zemlje sa sličnom geografskom pozadinom i tradicijom se "blisko grupišu". Grupa od 15 EU zemalja su na slici jako blizu u nižem dijelu rane poduzetničke aktivnosti. Zemlje istočne Europe i centralne Azije su uglavnom grupirane na lijevoj strani, ispod krivulje - iako se godinama polako kreću prema krivulji. Stanovništvo ovih zemalja nije uključeno u poduzetničku aktivnost u mjeri kao što je to slučaj sa stanovništvom zemalja Latinske Amerike, Karipskog područja i Angole sa približnim nivoima BDP-a per capita. Bogatije zemlje, grupirane na desnoj strani su industrijske zemlje koje nisu članice Europske unije - sa Irskom kao značajnim izuzetkom. Stopa poduzetničke aktivnosti u Japanu je tokom godina konstantno niža u odnosu na prosjek, ali se tokom godina povećavala i sada je vrlo blizu EU prosjeka.

Kao što je prezentirano u GEM izvještaju za 2007. godinu, institucionalne karakteristike, demografija, poduzetnička kultura i stepen ekonomskog bogatstva oblikuju sliku poduzetništva jedne zemlje. Ovi faktori su povezani. Naprimjer, nacionalne institucije odražavaju nacionalnu kulturu s obzirom da su ustanovljene da formaliziraju norme i vrijednosti u jednoj zemlji. Također, zemlje sa razvijenim i stabilnim institucijama su uglavnom bogatije. U Poglavlju 3 detaljnije se raspravlja o ulozi institucija u podsticanju visokog utjecaja poduzetništva.

Slika 8. Stope rane poduzetničke aktivnosti i BDP per capita 2008

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS) i MMF: Svjetska ekonomska baza podataka (IMF: World Economic Outlook Database) izdanje za oktobar 2008.

AO: Angola	FR: Francuska	MK: Makedonija
AR: Argentina	GR: Grčka	MX: Meksiko
BA: Bosna i Hercegovina	HR: Hrvatska	NL: Holandija
BE: Belgija	HU: Mađarska	NO: Norveška
BO: Bolivija	IE: Irska	PE: Peru
BR: Brazil	IL: Izrael	RO: Rumunija
CL: Čile	IN: Indija	RU: Rusija
CO: Kolumbija	IR: Iran	SI: Slovenija
DE: Njemačka	IS: Island	TR: Turska
DK: Danska	IT: Italija	UK: Ujedinjeno Kraljevstvo
DO: Dominikanska Republika	JM: Jamajka	US: SAD
EC: Ekvador	JP: Japan	UY: Urugvaj
EG: Egipat	KR: Republika Koreja	YU: Srbija
ES: Španija	LV: Latvija	ZA: Južnoafrička Republika
FI: Finska		

Odgovor na pitanje postavljeno u prethodnom poglavlju, o tome da li su visoki procenti za Bosnu i Hercegovinu rezultat dobrog poduzetničkog okruženja ili visokog stepena nezaposlenosti koji 'gura' građane da postanu poduzetnici, nam daje upravo analiza poduzetničkih aktivnosti, odnosno analiza Indeksa ukupne poduzetničke aktivnosti (Total Entrepreneurial Activity - TEA), koji spada među najvažnije GEM rezultate. Za Bosnu i Hercegovinu on iznosi 9,02 sa značajnom razlikom između muškaraca 11,07 (TEA08MAL) i žena 6,94 (TEA08FEM). Stopa poduzetničke aktivnosti muške/ženske populacije predstavljena je brojem odraslih osoba muškog/ženskog pola na 100 involviranih u novoosnovanim firmama, ili mladim poduzećima, ili i jednim i drugim. U odnosu na susjedne zemlje BiH ima najviši nivo poduzetničke aktivnosti prema Total Entrepreneurial Activity (TEA) indeksu (9,02). Najvišu stopu poduzetničke aktivnosti, u Europi u 2008. godini, imao je Island (10,1) a najnižu Belgija (2,9).

Tabela 7: TEA Indikatori u BiH za 2008. godinu u odnosu na indikatore u Sloveniji, Srbiji i Hrvatskoj

TEA08	TEA08			TEA08NEC	TEA07NEC	TEA08OPP	TEA07OPP
BiH	Srbija	Hrvatska	Slovenija	BiH	Slovenija	BiH	Slovenija
9,02	7,6	7,6	6,4	3,85	0,46	4,95	4,24

Visok nivo poduzetničke aktivnosti je rezultat visoke nezaposlenosti. Većina poduzetnički aktivnih pojedinaca u Sloveniji u 2007. godini odlučilo je da pokrene biznis kako bi iskoristili obećavajuću poslovnu priliku (TEAOPP indeks je 4,24), a ne zbog toga što su imali potrebu za tim (TEANEC indeks je 0,46). Odnos između ova dva indeksa u Sloveniji je 9:1, dok je u Bosni i Hercegovini taj odnos znatno manji 1,3:1 te je očito da su ljudi u Bosni i Hercegovini primorani da uđu u poduzetničku aktivnost zbog potrebe.

2.4.

Poduzetničke motivacije

Iako se većina osoba odlučuje da uđe u poduzetničku aktivnost zbog toga što su uočili priliku za to, postoje i osobe koje se odlučuju za poduzetništvo zbog toga što nemaju drugog načina za zaradu ili se boje da će ostati bez posla u bliskoj budućnosti. Među onima koji su se odlučili za poduzetničku aktivnost zbog toga što su uočili poduzetničku priliku, razlikuju se oni koji pokreću vlastiti biznis zbog toga što žele neovisnost i oni koji pokreću vlastiti biznis jer žele povećati svoje prihode, u odnosu na one koje su imali do sada kada su bili zaposleni. Ostale poduzetnike čine oni koji pokreću svoj biznis jer nemaju drugog načina za zaradu ("poduzetništvo iz nužde"), kao i oni koji žele održati svoje prihode.¹⁵

Potrebno je napomenuti da GEM može nisko procijeniti "poduzetništvo iz nužde", a precijeniti "poduzetništvo iz prilike". Relevantno pitanje u GEM upitniku traži od ispitanika da odaberu jednu od opcija "nema boljih prilika za zaposlenje", ili "iskorištavanje poslovne prilike". Zbog toga postoji jako malo prostora da se odabere opcija izvan ova dva ekstrema te oni koji su pokrenuli poduzetničku aktivnost iz razloga koji ne spada niti u jednu od ponuđene dvije opcije obično biraju drugu opciju, iako je njihov razlog bliži prvoj opciji. U 2007. godini metoda kalkulacije rane poduzetničke aktivnosti (TEA prilika) je redefinirana. Uključuje samo one koji su ušli u poduzetničku aktivnost zbog toga što su uočili priliku i zbog toga što žele neovisnost, ili da povećaju svoje prihode, a ne i one koji su ušli u poduzetničku aktivnost zbog toga što nisu imali drugu opciju za zaposlenje ili koji žele održati svoj prihod. Relativne preovladavajuće stope prikazane su na slici 9. Zemlje sa visokim relativnim preovladavajućim stopama poduzetničke aktivnosti pokrenute zbog uočene prilike su uglavnom zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. U ovim zemljama, prilike su raznovrsnije i nose veće mogućnosti zarade, a stanovništvo ima više prilika za zaradu. Stoga se trend nivoa TEA prilike, u odnosu na BDP per capita, postepeno pomjerio unaprijed (slika 9). Zelena linija pokazuje nivo "poduzetništva iz nužde" i njegov nagib. S poboljšanjem privrednog razvoja zemlje, stopa "poduzetništva iz nužde" opada. Ovo je najočitiji primjer kako privredni razvoj utječe na TEA indikator, a ne suprotno. Različiti nagibi dvije linije trenda pomažu interpretaciji "U-veze" (slika 8). Veoma važna implikacija je da se prilikom povezivanja poduzetništva s privrednim razvojem mora uzeti u obzir faza nacionalnog privrednog razvoja.

¹⁵ Kalkulacija rane faze poduzetničke aktivnosti danas se razlikuje u odnosu na GEM izvještaje prije 2007. godine. GEM identificira ove motivacije u dvije faze. Prvo se ispitanici koji su uključeni u ranu poduzetničku aktivnost pitaju da li su ušli u takvu aktivnost zbog toga što su uočili priliku ili zbog toga što nisu imali bolje mogućnosti za zaposlenje. Uzima se u obzir činjenica da je ovo pitanje polivalentno i da ispitanici koji se nalaze između ova dva ekstrema obično odabiru prvu opciju. Osobe koje odaberu prvu opciju kao svoj odgovor zatim se pitaju da li je njihov glavni motivirajući faktor za iskorištavanje uočene prilike : (a) da povećaju svoj prihod (b) da budu neovisni (c) ili da održe prihod na određenom nivou.

Težnje bosanskohercegovačkih poduzetnika su među najnižim u Europi. Samo 15,33% (TEA08JOB) onih koji su uključeni u "start-up"-ove, ili nove firme, očekuje rast (očekuju 10 ili više radnih mjesta ili 50% rasta). Procenat onih koji planiraju da uvedu novi proizvod i kombinuju ga sa novim tržištem (TEA08NPM) je, također, najniži u regiji i samo 8,49% onih koji su uključeni u "start-up"-ove ili nove firme imaju takve planove. Poznata je činjenica da je većina mikro biznisa u Bosni i Hercegovini u sektoru trgovine i TEA08TEC indeks (technology sector) to i potvrđuje - samo 2,03% za Bosnu i Hercegovinu.

Uporedni podaci za Bosnu i Hercegovinu i susjedne države su prikazani u tabeli 8.

Tabela 8: GEM indeksi težnji u BiH i susjednim državama

Indeks	uzorak	TEA %	TEA08JOB	TEA08NPM	TEA08TEC
država			% of TEA		
Bosna i Hercegovina	1586	9,02	15,33%	8,49%	2,03%
Hrvatska	1696	7,6	19,67%	9,07%	3,14%
Slovenija	3019	6,4	17,33%	28,11%	9,17%
Srbija	1813	7,6	20,24%	12,37%	3,91%
Makedonija	1746	14,5	18,04%	12,95%	4,66%

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Bosna i Hercegovina, kako smo ranije i istakli, prvi put učestvuje u GEM projektu, tako da nije moguće izvršiti vertikalno upoređivanje na bazi ove metodologije. Vertikalno upoređivanje, koje će biti moguće narednih godina, omogućit će Bosni i Hercegovini da prati promjene u svom okruženju, odnosno efekte primijenjenih politika i instrumenata preporučenih na temelju nalaza iz prethodnih godina. Imajući u vidu da proces privatizacije nije završen te da Bosna i Hercegovina mora istrajati na ispunjavanju uslova iz Sporazuma o pridruživanju EU, očekivati je da će i indikatori poduzetničke aktivnosti u narednom periodu biti viši. Međutim, možemo uspoređivati određene indekse/rezultate BiH sa onima iz drugih zemalja.

2.5.

Obustavljanje poslovanja

Obustavljanje poslovanja i zatvaranje poduzeća je važna karakteristika dinamičkih ekonomija, a pokretanje i zatvaranje biznisa su usko povezani.¹⁶ U tabeli 2 prezentirane su stope obustavljenih, prodatih ili napuštenih biznisa u posljednjih 12 mjeseci prije provođenja GEM istraživanja. Uočljivo je da je stopa obustavljanja poslovanja relativno visoka u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima (u Angoli, Naprimjer, ta stopa iznosi 23 %), a relativno niska u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Među zemljama sa visokim dohotkom, najviše stope obustavljenih biznisa imaju: Norveška, SAD, Republika Koreja, Island i Irska. To ukazuje da u nekim zemljama, postoji brz obrt poslovnih eksperimenata. Mnogi obustavljeni biznisi nisu propali biznisi. U Hedovoj studiji (Headd, 2003), vlasnici jedne trećine od ukupnog broja poduzeća koja su prestala sa poslovanjem su izjavili da je njihovo poduzeće bilo uspješno kada se to desilo.

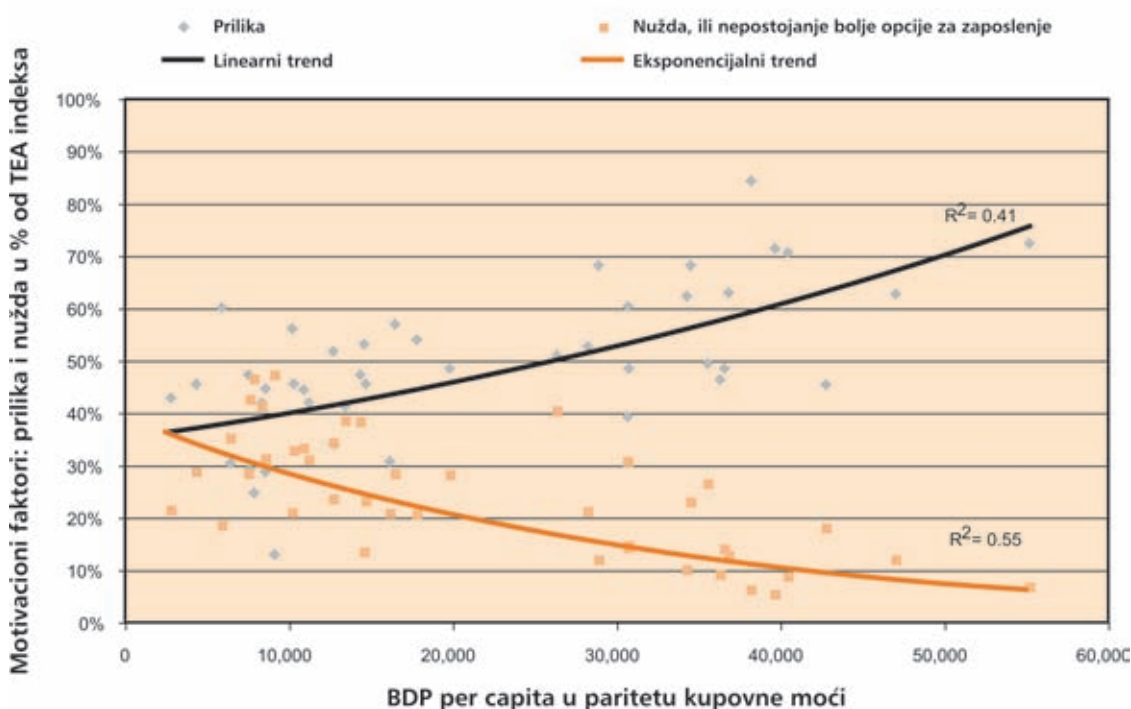
U 2008. godini, učesnici u GEM istraživanju koji su odgovorili da su obustavili poslovanje poduzeća u posljednjih 12 mjeseci, su pitani da li je njihovo poduzeće nastavilo sa poslovanjem. Jedna trećina ovih ispitanika je odgovorila da je, nakon obustavljanja poslovanja, njihovo

15 Robinson, C., B. O'Leary, i A. Rincon, (2006). " Business start-ups, closures and economic churn: A review of the Literature". Finalni izvještaj pripremljen za Small Business Service, 23 august. London: Nacionalni institut za ekonomska i društvena istraživanja "National Institute of Economic and Social Research".

poduzeće nastavilo sa poslovanjem u drugom obliku ili u drugom vlasništvu. Učesnici u GEM istraživanju koji su odgovorili da su obustavili poslovanje poduzeća u posljednjih 12 mjeseci su, također, pitani da navedu najvažniji razlog za to.

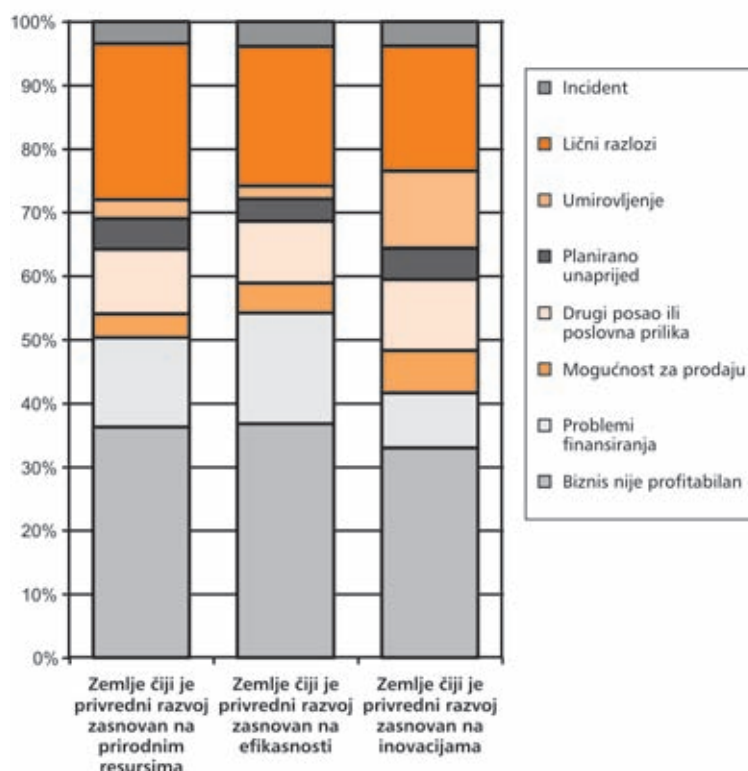
Na slici 10 je prikazano da obustavljanje poslovanja ne znači nužno i propast biznisa. Finansijski problemi su navedeni kao najčešći razlog za obustavljanje poslovanja (55%), a najveći broj ovakvih odgovora dobiven je od ispitanika u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti (oko 50%), dok je u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama oko 40%. Kao najčešći finansijski problem naveden je da biznis nije bio profitabilan. Finansijski problemi su manji u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, gdje je u okviru poduzetničkih uslova aspekt "poduzetničkih finansija" prilično razvijen. "Mogućnosti plasmana" i "umirovljenje", kao najvažniji razlog obustavljanja poslovanja, su naročito bili navedeni u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Razlozi lične prirode iznose između 20-25%. Takvi razlozi mogu biti: bolest, porodica, težak gubitak poslovnog partnera, razvod, potreba da se finansira događaj (kao što je vjenčanje) prodajom poslovne imovine, ili jednostavno dosada. Ovi razlozi su prisutniji u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti.

Slika 9. Motivacije za "poduzetništvo iz nužde" i "poduzetništvo iz prilike" kao procenat rane poduzetničke aktivnosti u zemljama učesnicama i GEM 2008. projektu

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS) i MMF: Svjetska ekonomska baza podataka (IMF: World Economic Outlook Database) izdanje za oktobar 2008.

Slika 10. Iskazni razlozi za obustavljanje poslovanja prema dobi, GEM 2008

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Za mnoge poduzetnike obustavljanje poslovanja nije kraj njihove poduzetničke karijere, nego novi početak. "Novi početak" (Mason i Harrison, 2006) se manifestuje na dva načina. Prvi je da poduzetnici ponovo pokrenu biznis. Ovaj fenomen je dva puta veći u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, nego u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Oko 17% nastajućih poduzetnika, kako u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima tako i u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, je obustavilo poslovanje u prošloj godini, dok taj procenat u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama iznosi 8%. Također, poduzetnici koji su obustavili poslovanje su skloniji, u odnosu na ostali dio populacije, da investiraju u biznise drugih osoba. Skoro petina poduzetnika koji su obustavili poslovanje u sve tri grupe zemalja su nedavno bili neformalni investitori.

Stopa prekida (obustavljanja) poslovanja u Bosni i Hercegovini iznosi 5,0 i to 2,57 ispitanika je u posljednjih 12 mjeseci, zatvorilo, prekinulo poslovanje, ili odustalo od posla u kojem su bili vlasnici i kojim su upravljali, ili na bilo koji drugi način bili samozaposleni, ali je posao nastavio sa svojim poslovnim aktivnostima.

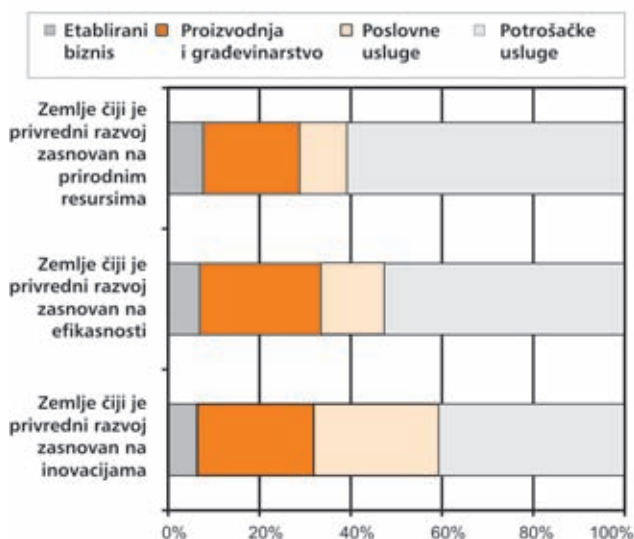
2.6.

Sektorska raspoređenost

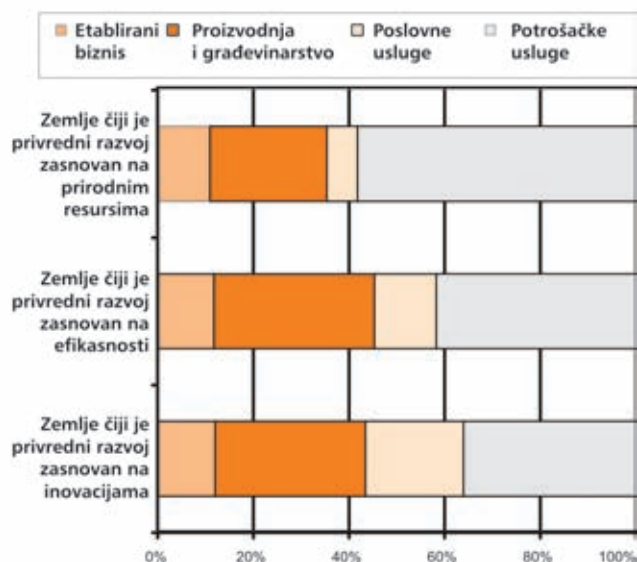
Slike 11. i 12. pokazuju raspoređenost rane poduzetničke aktivnosti i vlasnika etabliranih biznisa po industrijskom sektoru i fazama privrednog razvoja. Ova raspoređenost je drugačija u svakoj od faza privrednog razvoja. Ekstraktivni biznisi (poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, rudarstvo) preovladavaju u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, dok proizvodnja i građevinarstvo preovladavaju u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, a

poslovne usluge u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Smanjeni udio potrošačkih usluga je vidljiv u sve tri faze privrednog razvoja. Takve usluge uglavnom imaju male potrebe za resursima (radi se o lokalnim resursima) naročito u zemljama sa slabo razvijenim transportom i komercijalnom infrastrukturom.

Slika 11. Rana poduzetnička aktivnost po sektorima

Slika 12. Etabilarni biznis po sektorima

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

2.7.

Dobna i spolna struktura

Slika 13 pokazuje da se, u svakoj fazi privrednog razvoja, stope rane poduzetničke aktivnosti razlikuju prema dobi poduzetnika. Dobna struktura pojedinaca uključenih u ranu poduzetničku aktivnost je slična za sve zemlje. Uglavnom se radi o osobama između 25. i 34. godine, a to je slučaj za svaku od faza privrednog razvoja. Stoga se stopa rane poduzetničke aktivnosti smanjuje kako se dob poduzetnika povećava. Invertni model "U-veze" pokazuje interakciju između želje da se postane poduzetnikom, koja se smanjuje kako osoba stari, i percipiranih vještina, koje se povećavaju kako osoba stari.

Slika 14 demonstrira razlike između uključenosti žena i muškaraca za svaku zemlju učesnicu u GEM 2008 projektu, rangiranih prema glavnim fazama privrednog razvoja i stopi uključenosti žena.¹⁷ Odnos muškaraca i žena, uključenih i poduzetništvo, se značajno razlikuje u svakoj od faza privrednog razvoja, odražavajući različite kulture i običaje vezane za učešće žena u ekonomskoj aktivnosti. U nekim zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, npr. u Ekvadoru i Boliviji, TEA indeksi koji pokazuju uključenost žena u ranu poduzetničku aktivnost su vrlo malo niži u odnosu na TEA indekse koji se odnose na muškarce. U Angoli, žene su sklonije uključivanju u ranu poduzetničku aktivnost od muškaraca. Takva situacija, međutim, nije u Egiptu, gdje su kultura i običaji mnogo drugačiji. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, razlike u TEA indeksima koji se odnose na uključenost žena i muškaraca u ranu poduzetničku aktivnost nisu velike, a naročito se to odnosi na zemlje Latinske Amerike i Jamajku. U mnogim, ali ne i svim zemljama istočne Europe, muškarci su mnogo više uključeni u ranu poduzetničku aktivnost od žena. Što se tiče ovog odnosa u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, muškarci su dva puta više skloni da se uključe u ranu poduzetničku aktivnost od žena. Međutim, ova razlika je manja u Njemačkoj, Španiji, Grčkoj i SAD-u.

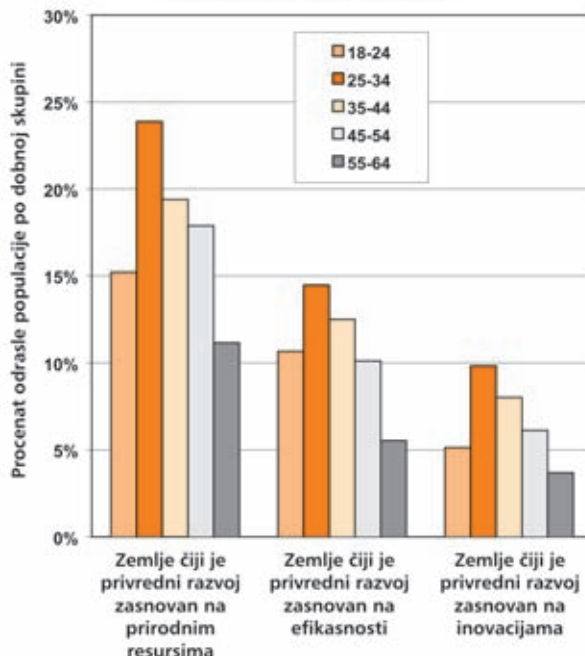
17 Više detalja dostupno u posebnim GEM izvještajima o ženama i poduzetništvu objavljenim na GEM web stranici (www.gemconsortium.org)

2.8.

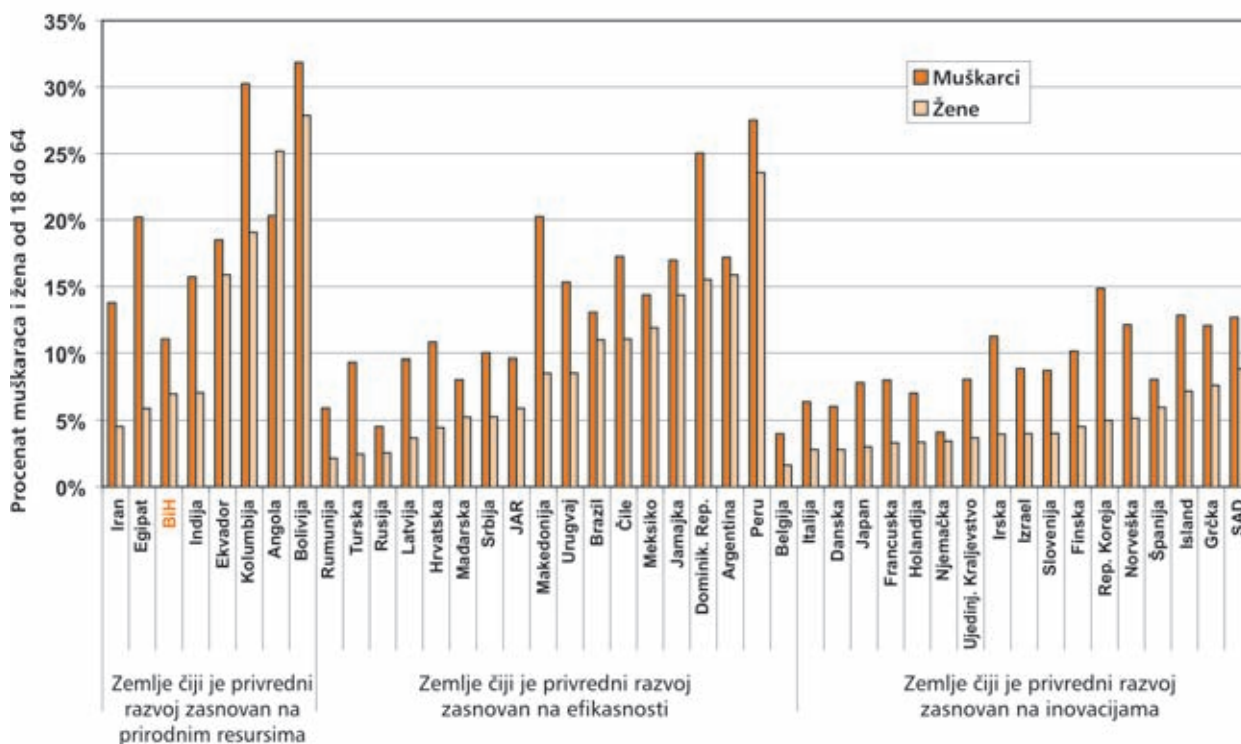
Trend rane poduzetničke aktivnosti 2001-2008

Prema klasičnom ekonomskom učenju, može se očekivati da kada je poslovni ciklus nepovoljan, manji broj osoba će se uključiti u poduzetničku aktivnost, jer očekuju manje prihode u odnosu na vrijeme kada je vladao ekonomski prosperitet. Protivan argument je tzv. "bijeg" hipoteza (Storey, 1991; Thurik i ostali, 2008) koja implicira da kada je recesija prisutna, TEA indeks postaje viši, jer se zaposlene osobe boje da neće dobiti plaće, ili su već otpušteni tako da im samozaposlenje ostaje kao jedina opcija. Slika 9 demonstrira da je, u 2008. godini, "poduzetništvo iz nužde" malo zastupljeno u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama (sve zemlje sa visokim dohotkom spadaju u kategoriju zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama). Generalno, veliki udio TEA indeksa čine osobe čiji je glavni motivacijski faktor za pokretanja biznisa bio taj što mogu biti neovisni. Ukoliko se želja za neovisnošću uzme kao glavni motivacijski faktor za pokretanje biznisa, tada se mogu očekivati veoma male razlike u TEA indeksima tokom vremena u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama.

Slika 13. Rana poduzetnička aktivnost za različite dobne skupine, 2008

Slika 14. Stope rane faze poduzetničke aktivnosti prema spolu 2008.

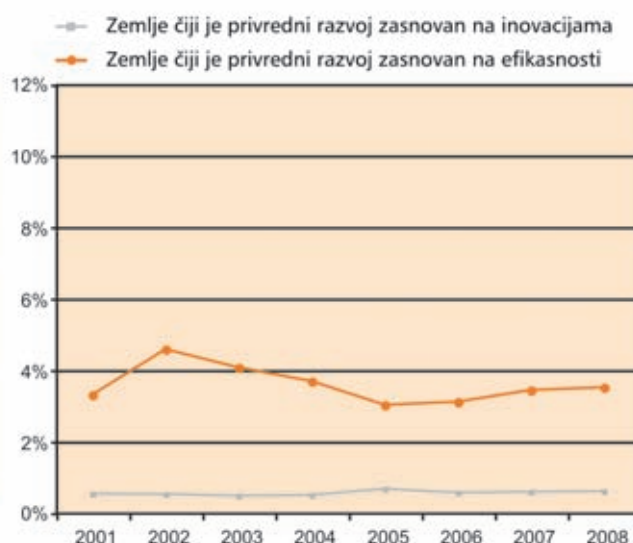
Napomena: Zemlje su rangirane prema fazama privrednog razvoja i stopama uključenosti žena u ranu fazu poduzetničke aktivnosti
 Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Na slici 15 prikazan je trend prosječnih godišnjih TEA indeksa od 2001. do 2008. godine za određeni broj zemalja učesnica u GEM projektu, a čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, kao i onih čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Sve ove zemlje su učesnice u GEM projektu od 2001. godine sa maksimalnim odsustvom od jedne godine.¹⁸ Podaci su dostupni samo za šest zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, a to su: Argentina, Brazil, Čile, Hrvatska, Mađarska i Južnoafrička Republika, tako da se rezultati moraju pažljivo interpretirati. Sedamnaest zemalja, čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, imaju dovoljno podataka kako bi bile uključene u ovu procjenu. Na slici 15 možemo uočiti kako je cjelokupni razvoj TEA indeksa, tokom ovog perioda, u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama stabilan. Moguće je uočiti malo povećanje sa 5,7% u 2002. godini na 6,4% u 2008. godini. Indeksi "TEA nužnost" su prikazani na slici 16 i, kao što se može vidjeti, u prosjeku su prilično stabilni. Međutim, u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, prethodno pomenuto ovisi o poslovnom ciklusu. U ovom pogledu, Argentina je pokazala izuzetnu osjetljivost na nacionalnu ekonomsku krizu; što je potvrđeno time da se, od 2001. do 2003. godine, stopa poduzetnika uključenih u ranu poduzetničku aktivnost iz nužde povećala sa 3,9 % na 7,4%. Ova stopa se smanjila nakon prestanka nacionalne ekonomske krize, ali se ponovo počela povećavati u posljednjih nekoliko godina. Još uvijek ne postoji odgovor na pitanje kako će trenutna svjetska ekonomska kriza utjecati na indekse "TEA nužnost" u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, ali je sigurno da će imati značajnog utjecaja. Oni koji koriste i čitaju GEM podatke trebaju imati na umu da TEA indeksi pokrivaju nekoliko faza "start-up" procesa (procesa pokretanja biznisa). Oni obuhvataju pred-start-up fazu - od trenutka aktivnog pokretanja biznisa do trenutka kada je biznis aktivan i posluje najmanje 42 mjeseca. Također, većina GEM istraživanja je obavljena prije ljeta, kada se stvarna veličina svjetske ekonomske krize još uvijek nije manifestovala. To znači da utjecaj svjetske ekonomske krize još nije vidljiv na podacima iz 2008. godine. Jednim dijelom to neće biti slučaj ni sa podacima za 2009. godinu, jer pojedinci koji su pokrenuli biznis u 2007. godini će se još uvijek smatrati poduzetnicima u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti. Ipak, očekuje se da će svjetska ekonomska kriza utjecati na određeni način kako na pred-start-up fazu tako i na post-start-up fazu rane faze poduzetničke aktivnosti.

Slika 15. TEA indeksi (indeksi rane poduzetničke aktivnosti) u periodu 2001.-2008., prosječne vrijednosti u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama

Slika 16. Indeksi TEA nužnost u periodu 2001.-2008., prosječne vrijednosti u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama

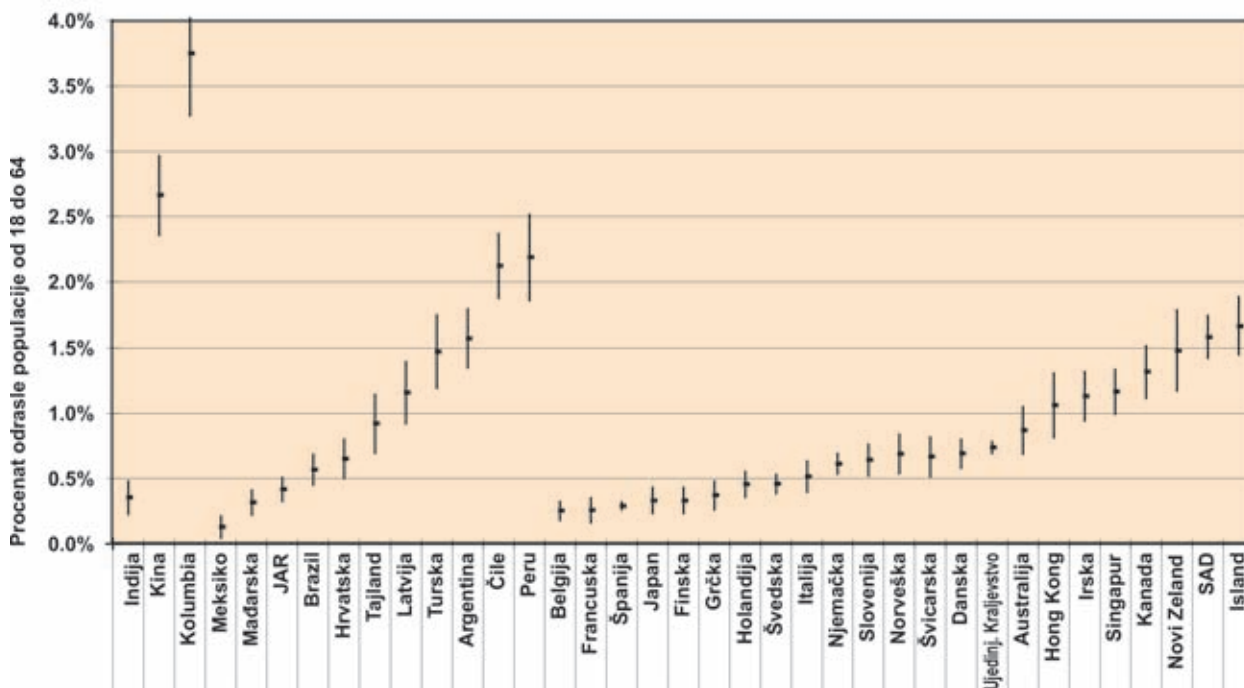

Napomena: Svaka tačka na krivulji predstavlja jednostavni prosjek zemlje za tu godinu

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

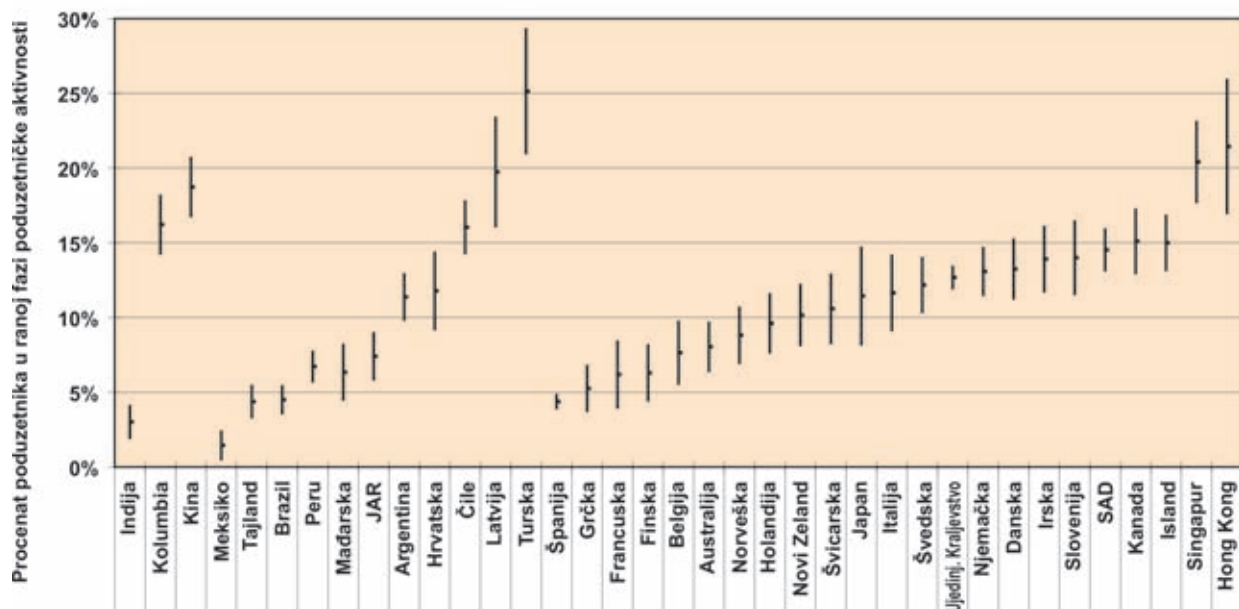
¹⁸ Nedostajući podaci izračunati su kao funkcija postojećih podataka

Slika 17. Stope rane faze poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta (HEA indeksi) u okviru odrasle populacije

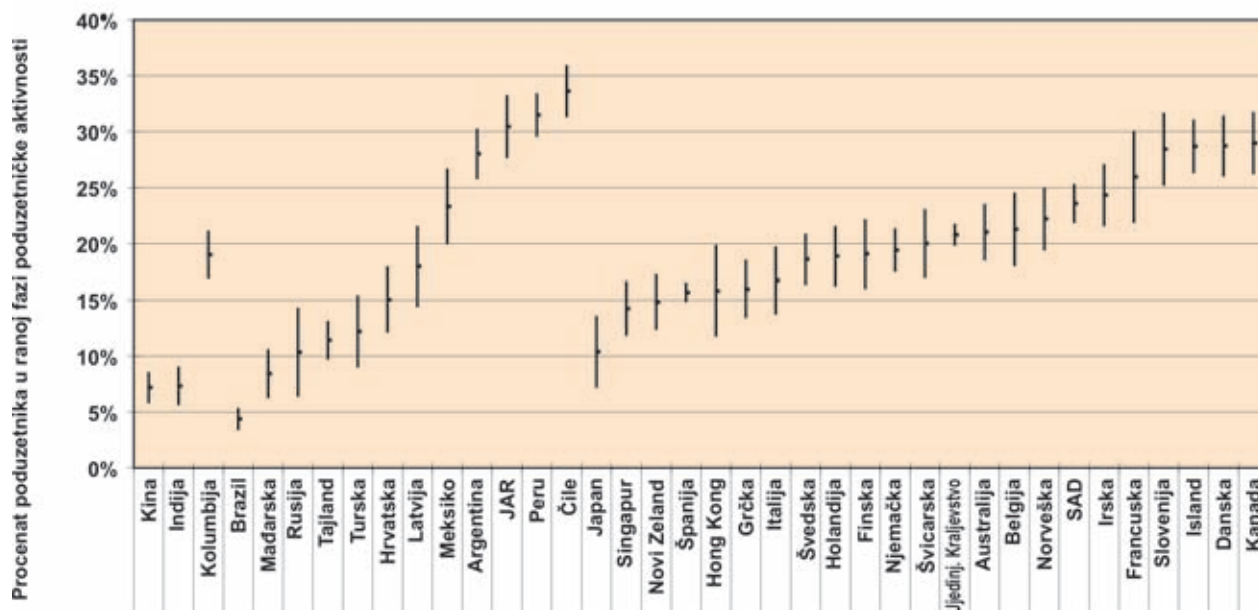
Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Slika 18 Sastav rane poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta (HEA): procenat od TEA indeksa

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Slika 19. Procenat poduzetničke aktivnosti u ranoj fazi sa novim proizvodno-tržišnim kombinacijama, 2002.-2008.

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

Box 2. Kako trenutna ekonomska kriza utječe na poduzetništvo?

Veoma je jasno da će trenutna ekonomska kriza imati utjecaja i na poduzetništvo. Kriza je prvenstveno nastala u finansijskom sektoru, ali je, prije nego je nastao GEM Svjetski izvještaj za 2008. godinu, oštro pogodila mnoge dijelove ekonomije. Rast proizvodnje je zaustavljen u mnogim industrijama i u mnogim zemljama. U ovom dijelu, prezentiraju se neke veoma važne implikacije trenutne finansijske krize na poduzetništvo kroz tri identificirane komponente: stavove, aktivnost i težnje. Kriza može imati različite efekte na različite faze i tipove poduzetništva, koji mogu rezultirati pozitivnim i negativnim trendovima u poduzetničkoj aktivnosti. Poduzetništvo se smatra jednim od mehanizama koji pomaže ublažavanju efekata recesije i njenom preokretu, jer realocira resurse na način da obećavajuće nove aktivnosti zamjenjuju uništene ekonomske aktivnosti. Međutim, ovo važi samo u slučaju ukoliko institucija, prezentirane u okviru poduzetničkih uslova na slici 1, sprovode i podržavaju ovaj specifični poduzetnički mehanizam i, naprimjer, ne održavaju zastarjele i uništene ekonomske aktivnosti.

Stavovi i percepcije

GEM ispitivanje odrasle populacije mjeri nekoliko percepcija o poduzetništvu reprezentativnog uzorka odraslih. Kao rezultat recesije, njihove percepcije o pokretanju vlastitog biznisa će biti niže zbog:

- (i) pada potražnje za proizvodima, a samim tim i pada očekivanih povrata;
- (ii) niže ponude finansijskih sredstava za poduzetništvo, zbog toga što će banke imati povećanu averziju prema riziku.

U GEM 2008 Svjetskom izvještaju već je prezentiran pad percipiranih prilika za pokretanje biznisa. Strah od neuspjeha, također, je veći, jer su implikacije za neuspjeh veće. Postoji nekoliko alterna-

tivnih mogućnosti na tržištu rada za one koji neće moći učiniti svoj biznis stabilnim. Pitanje dostupnosti finansijskih sredstava je naročito važno za poduzetnike koji planiraju pokretanje novog poduzeća. U GEM 2006 izvještaju o finansijama (GEM 2006 Financing Report) prezentirano je da većina poduzetnika koji pokreću biznis očekuje da ga sami finansiraju, a da oni koji, ipak, planiraju koristiti eksterne izvore finansiranja će ih koristiti u manjem obimu (Bygrave and Quill, 2007). Odluka da se postane poduzetnikom nije samo pod utjecajem odnosa očekivanih finansijskih povrata i rizika, nego i percipiranim vlastitim sposobnostima (Davidsson, 1991). Percipirane vještine vjerovatno neće biti pod utjecajem krize. GEM indikator o percipiranim vještinama i znanju je bio stabilan u 2008. godini, za razliku od percipiranih prilika i straha od neuspjeha. Nacionalni stavovi prema poduzetništvu se, u principu, ne mijenjaju u velikoj mjeri i nisu se dramatično mijenjali. Nacionalni stavovi prema poduzetništvu uključuju nivo na kojem ljudi smatraju poduzetništvo dobrim izborom karijere, i nivo na kojem mediji posvećuju pažnju poduzetništvu.

Aktivnost

Poduzetnička aktivnost sadrži statičku (u GEM-u ekonomska aktivnost u etabliranim biznisima) i dinamičku komponentu koja se fokusira na ranu fazu poduzetničke aktivnosti, ali obuhvata, također, i nove ekonomske aktivnosti poduzete u etabliranim biznisima. Mnogi etablirani biznisi, u stabilnim sektorima, mogu uočiti pad povrata zbog pada potražnje za njihovim proizvodima/uslugama. Njihovi profiti mogu opasti, kao i resursi za investicije. Ekspanzija može biti komplikovanija i teža za poduzeća koja nemaju mnogo gotovog novca. Tvornice mogu smanjiti svoju proizvodnju, ili, pak, u potpunosti prestati sa radom. Etablirani biznisi koji posluju na dubljim tržištima, ili opslužuju niže dijelove tržišta, mogu biti manje pogođeni krizom, a biznisi koji imaju mnogo gotovog novca mogu pronaći dobre prilike za rast akvizicijama, s obzirom da vrijednost poslovne imovine opada. Statička komponenta poduzetništva je važna za održavanje ekonomske stabilnosti. Vlade mogu tražiti načine za pomoć postojećim biznisima i održavanju velikih i važnih kompanija, ali mogu pomoći i sektoru malih biznisa da opstane. Činjenica je da je postojanje velikog broja malih biznisa uslovljeno potrebama velikih poduzeća. Međutim, kompanije koje se nađu u teškoj situaciji, ne samo zbog finansijske krize nego i zbog toga što su njihovi proizvodi ili usluge zastarjeli, vjerovatno neće dobiti pomoć ukoliko ne prilagode svoju ekonomsku strategiju. Neizbježno je da će se broj obustavljanja poslovanja i zatvaranja poduzeća povećati. Izazov za sve vlasti jeste da pruže pomoć i održe one kompanije koje imaju dobar potencijal za uspješno poslovanje na dugoročniji period. Dok su etablirani biznisi važni za očuvanje stabilnosti, poduzetništvo u ranoj fazi je važno za stvaranje dinamike ekonomske aktivnosti. Naravno, pesimistične ekonomske projekcije mogu dovesti do toga da se manji broj ljudi odluči za pokretanje biznisa. Međutim, mogući gubici posla mogu rezultirati povećanom stopom "poduzetništva iz nužde". Prva grupa ljudi, koja je na ovaj način pogođena ovom recesijom, su oni koji su uključeni u finansijski sektor, a koji imaju ogroman ljudski i finansijski kapital relevantan za poduzetništvo. Stoga, recesija može stvoriti timove pojedinaca iz finansijskog sektora s izuzetnim znanjem, koji će pokrenuti vlastite kompanije bazirane na novim, ali zajednički ustanovljenim principima. Efekt navedenog je stvaranje temelja za preoblikovanje finansijskog sektora koji će moći zadovoljiti potrebe aktualne globalizirane ekonomije. Nacionalne vlasti moraju biti sposobne da prepoznaju i podrže ove nove inicijative, u mjeri i na način na koji mogu. Većina pojedinaca koji su planirali da pokrenu vlastiti biznis, vjerovatno neće promijeniti svoje mišljenje, naročito ako je njihov motivacioni faktor bila želja da budu neovisni, što je slučaj sa većinom poduzetnika iz zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Slika 15 demonstrira da nije bilo značajnijih promjena TEA indeksa u protekloj godini u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Međutim, mnogi poduzetnici koji su u pred-start up fazi, će vjerovatno morati da redefinišu svoje proizvode/usluge i strategije. Vrlo često je lakše prilagoditi poslovni model tokom pred-start up faze nego kada je biznis već aktivan i stabilan. Banke i ostali investitori će postaviti strožije uslove za dodjelu finansijskih sredstava. Dakle, dinamička komponenta poduzetništva, koja nije samo u formi rane faze poduzetničke aktivnosti, nego i novih poslovnih aktivnosti poduzetih od strane

etabliranih biznisa, je značajna za promjenu ekonomske aktivnosti koja je potrebna za prevazilaženje recesije.

Težnje

S obzirom da se prilikom pokretanja vlastitog biznisa, većina poduzetnika u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti oslanja na vlastite vještine i sposobnosti, utjecaj krize na rast očekivanja neće biti od velikog značaja. Međutim, određene aspiracije nastajućih poduzetnika će se promijeniti. Vrlo često, nastajući poduzetnici precijene očekivani rast svog poduzetničkog poduhvata (Koellinger, 2008.). Međutim, dokazano je da oni koji očekuju visok rast, nakon nekoliko godina, ostvare veću ekspanziju nego poduzetnici sa skromnim očekivanjima rasta (Davidsson i Wiklund, 1997). Recesija, u određenoj mjeri može stimulirati inovativno poduzetništvo. Prilikom privrednog uspona, mnogo novca se troši na istraživanje i razvoj, ali rezultirajuće investicije se u velikom broju slučajeva još uvijek nisu implementirale zbog toga što "stari" proizvodi i procesi još uvijek ostvaruju dobre povrate. Vrijeme recesije se nerijetko koristi za implementaciju poslovnih promjena. Ovo se naročito odnosi na aktivnost etabliranih biznisa, jer uvijek postoji značajan interni otpor prema organizacionim promjenama. Inovacije tokom recesije vrlo često stvaraju put novom periodu prosperiteta. Naprimjer, prvi supermarket u SAD-u je otvoren početkom "Velike depresije" (Hirooka, 2003). Ekonomski padovi više podstiču ekonomsku aktivnost usmjerenu na budućnost, nego ekonomsku aktivnost koja prolongira ustanovljene rutine.

Poduzetničke težnje

Poduzetništvo sa visokim očekivanjima rasta

Studije su pokazale da neka poduzeća u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti doprinose nesrazmjernom udjelu novih zaposlenja stvorenih od strane novih poduzeća. U ovoj analizi korišteni su GEM podaci iz sedmogodišnjeg perioda (2002-2008), kako bi se stekao bolji uvid u to koliko se ambicije rasta razlikuju između poduzetnika uključenih u ranu fazu poduzetničke aktivnosti. GEM metod omogućava kategorizaciju pokušaja pokretanja poduzeća u ranoj fazi i to prema njihovim ambicijama rasta. Svim identificiranim poduzetnicima, u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti, postavlja se pitanje koji je očekivani broj zaposlenika koje će imati u narednih pet godina. Očekivanja o visokom rastu su rijetka kod nastajućih i novih poduzetnika. 70% poduzetnika koji se nalaze u ranoj fazi pokušaja pokretanja poduzeća su očekivala da će zaposliti barem jednu osobu, a samo 8% njih očekuje da će imati 20 ili više zaposlenih. U ovom dijelu, fokusirat ćemo se na nastajuće i nove poduzetnike koji očekuju da će u budućem petogodišnjem periodu imati 20 ili više zaposlenih. Ovo je poznato kao rana faza poduzetničke aktivnosti sa visokim očekivanjima rasta (high-growth expectation early-stage entrepreneurial activity ili HEA). Na slici 17 prezentirane su HEA stope za GEM zemlje sa adekvatnom veličinom uzorka, grupisane na bazi BDP-a per capita. Vertikalne linije pokazuje 95%-tne intervale pouzdanosti. Ukoliko se vertikalne linije dvije zemlje preklapaju, razlika između te dvije zemlje se ne smatra statistički značajnom. Slika 17 je konzistentna sa činjenicom da nacionalne HEA stope variraju prema ekonomskom kontekstu. SAD, Novi Zeland, Island i Kanada imaju više HEA stope nego druge zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. HEA stope u ovim zemljama su daleko više od 1%. U Ujedinjenom Kraljevstvu, Švicarskoj, Njemačkoj, Sloveniji, Norveškoj i Danskoj, HEA stope se kreću između 0,5% i 0,8%. Najniže HEA stope su u: Belgiji, Francuskoj, Španiji, Japanu, Finskoj i Grčkoj. HEA stope se značajno razlikuju između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, od SAD-a i Islanda gdje HEA stopa iznosi 1,5% do 0,3% u Belgiji. HEA stope se razlikuju i između sličnih zemalja sa visokim dohotkom. Među zemljama članicama Europske unije, Ujedinjeno Kraljevstvo i Njemačka imaju više HEA stope od Francuske i Španije. Što se tiče zemalja Beneluksa, Holandija ima više HEA stope

nego Belgija. U Skandinaviji, islandska HEA stopa je četiri puta veća od HEA stope u Finskoj. Što se tiče zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, Kolumbija, Kina, Peru i Čile imaju najviše stope poduzetništva sa visokim očekivanjima rasta. Većina ostalih zemalja sa nižim dohocima u odnosu na bogate zemlje, imaju i niže HEA stope. Uočljivo je da je HEA stopa u Indiji za jednu petinu manja od HEA stope u Kini.

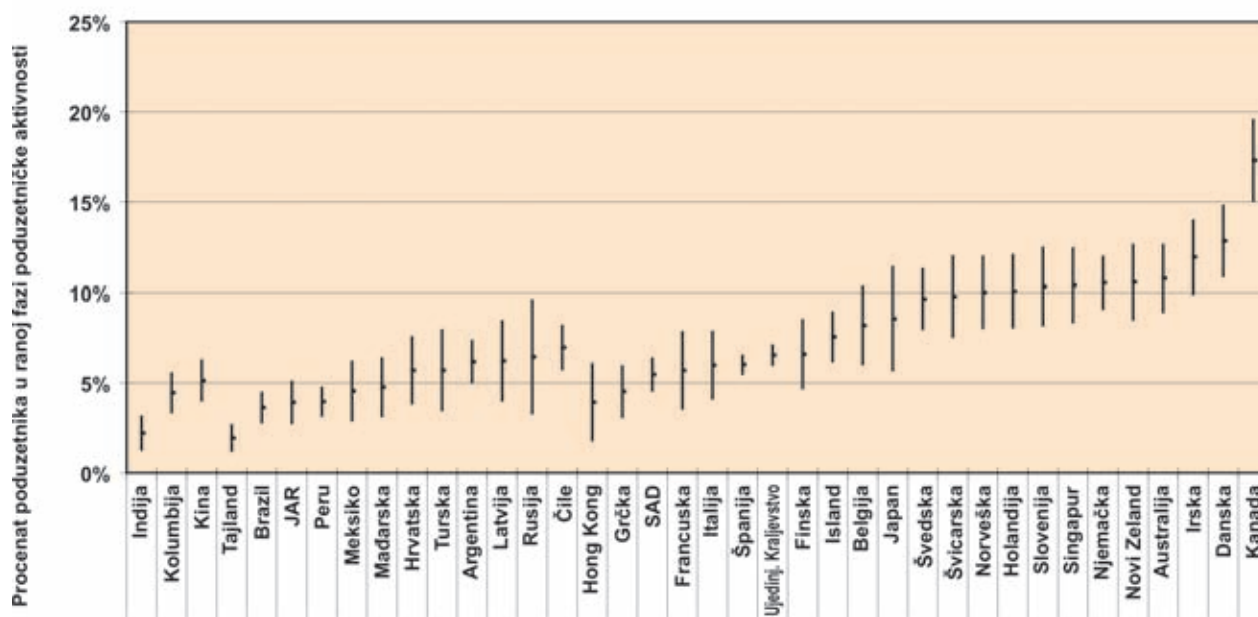
Analize "sastava" poduzetničke aktivnosti (definirane kao relativno učešće HEA poduzetnika u ukupnom broju TEA poduzetnika) otkriva različit model nego onaj prikazan na slici 17. Slika 18 demonstrira da su zemlje sa "najzdravijim sastavom" poduzetničke aktivnosti, u ovom uzorku zemalja, Singapur, Latvija, Hong Kong, Kina i Turska. U Singapuru i Hong Kongu, više od 20% nastajućih i novih poduzetnika teže ka brzom rastu. Grčka i Španija su zemlje gdje samo nekolicina nastajućih i novih poduzetnika (oko 5%) doprinose stvaranju značajnih preduzeća. U Francuskoj, Finskoj, Belgiji, Australiji i Norveškoj očekivanja visokog rasta nisu mnogobrojna, nešto manje od 10% poduzetnika u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti očekuje visok rast. Među zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, nastajuć i novi poduzetnici u Kini su najviše orijentisani prema rastu, čak 20% njih predviđa visok rast. S druge strane, u Indiji i Meksiku ranu poduzetničku aktivnost karakteriše nizak nivo očekivanja rasta. Dakle, zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama imaju više HEA stope u odnosu na zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti i zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima. Postoje određeni izuzeci koji se odnose na to da neke zemlje sa visokim dohotkom imaju relativno niske HEA stope, a neke zemlje sa nižim dohocima imaju više HEA stope.

2.9. Poduzetnička aktivnost usmjerena na inovacije i tehnologiju

Suština Schumpeter-ove (1942) teorije kreativne destrukcije jeste da poduzetnici narušavaju tržišnu ravnotežu uvodeći nove proizvode i inovacije, a pri tome ponekad koriste nove tehnologije. Svojom inovativnošću poduzetnici tjeraju sa tržišta manje produktivna poduzeća i unapređuju proizvodnju. Inovacije su, stoga, značajan instrument kojim poduzetnici doprinose ekonomskom rastu. GEM procjenjuje inovativnost poduzetničkih biznisa na različite načine. Prije svega, radi se o procjeni poduzetnika u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti i vlasnicima etabliranih biznisa, imajući u vidu koliko su njihovi proizvodi/usluge novi (ili nepoznati) potrošačima. Drugi način, na koji GEM procjenjuje inovativnost poduzetničkih biznisa, jeste mjerenje stepena konkurencije, ili ukoliko vlasnici-menadžeri uočavaju da mnogo, nekoliko, ili pak niti jedno poduzeće, nudi slične proizvode i usluge. Slika 19 evaluira GEM zemlje prema indeksu koji kombinira dvije mjere inovativnosti, koje su prethodno prezentirane (novitet proizvoda i stepen konkurencije), i rangira zemlje u grupe prema udjelu inovativne rane poduzetničke aktivnosti. U principu, ovaj indeks mjeri procenat ranih poduzetničkih aktivnosti koje nude nove proizvodno-tržišne kombinacije. Poduzetnici uključeni u ovakvu poduzetničku aktivnost nude proizvod ili uslugu za koju smatraju da je nova za neke ili pak svim potrošačima, i, također, vjeruju da postoji samo nekoliko ili niti jedno poduzeće koje nudi isti proizvod /uslugu. Kako bi se dobile preciznije procjene, korišteni su GEM podaci iz perioda 2002.-2008. godina. Posmatrajući navedene grupe zemalja, može se uočiti da u svakoj grupi zemalja postoje zemlje sa visokim, ali i niskim udjelom inovativne rane poduzetničke aktivnosti. Interesantno je da, između zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, zemlje Europske unije imaju u prosjeku najveći broj inovativne rane poduzetničke aktivnosti. Međutim, slika pokazuje velike varijacije u relativnom udjelu, čak i između EU zemalja. Naprimjer, Grčka, Španija i Italija imaju relativno malo inovativnih ranih poduzetničkih aktivnosti, dok je u Danskoj, Sloveniji, Francuskoj i Irskoj taj broj znatno veći. Što se tiče ostalih zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, azijske zemlje imaju relativno mali udio inovativnih ranih poduzetničkih aktivnosti. Na slici 19 se može uočiti da zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima imaju relativno mali broj poduzetnika uključenih u ranu poduzetničku

aktivnost usmjerenu na nove proizvodno-tržišne kombinacije, a da neke od zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovativnosti imaju najveći broj takvih poduzetničkih aktivnosti, od cjelokupnog uzorka GEM zemalja. Potrebno je napomenuti da ovaj indeks djeluje ukoliko je dostupnost novih proizvoda i usluga kao i jačina konkurencija jednako raspoređena širom svijeta. Ovo je značajna pretpostavka. Vršeci komparacije unutar grupe zemalja, u određenoj mjeri se kontrolišu razlike u dostupnosti proizvoda i snazi konkurencije. Moguće je da neke od zemalja imaju visoke indekse zbog toga što je relativno malo novih proizvoda dostupno u tim zemljama i što je konkurencija slabijeg intenziteta. Detaljnije informacije o poslovnim aktivnostima nastajućih poduzetnika i vlasnika-menadžera dostupne su u GEM istraživanjima odrasle populacije. Naprimjer, može se procijeniti udio poduzetnika uključenih u ranu poduzetničku aktivnost, a koji su aktivni u tehnološkim sektorima prema definiciji OECD-a. Na slici 20, prezentirani su procenti za odabrani set zemalja učesnica u GEM 2008 projektu, koji ukazuju da zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama imaju veći udio rane poduzetničke aktivnosti orijentirane na tehnologiju, što je slučaj i sa nekim europskim zemljama, iako neke od njih imaju i nizak udio navedene poduzetničke aktivnosti. Među zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, Čile, Rusija i Latvija su zemlje sa visokim udjelom ove poduzetničke aktivnosti, dok Indija, Tajland i Brazil imaju suprotan pokazatelj.

Slika 20. Procenat poduzetničke rane faze poduzetničke aktivnosti u sektoru tehnologije, 2002.-2008.

Izvor: GEM istraživanje odrasle populacije (APS)

3. PODUZETNIŠTVO, INSTITUCIJE I PRIVREDNI RAZVOJ

Znanstvenici iz područja sociologije (Adelman i Morris, 1965) su prepoznali međuovisnost privrednog razvoja i društveno-ekonomskih promjena; Joseph Schumpeter je još 1934. godine govorio o tome. Posljednjih nekoliko godina, ekonomisti prepoznaju ono što je Leibenstein (1968) nazivao "kompletiranje inputa" i "popunjavanje rupa" kapaciteta potencijalne poduzetničke aktivnosti za inovacije i rast, i značajan doprinos inovacija i rasta ekonomskom prosperitetu i bogatstvu (Acs i Armington, 2006; Schramm, 2006; Audretsch, 2007). Poduzetništvo se smatra značajnim mehanizmom privrednog razvoja, zbog utjecaja na zapošljavanje, inovacije i blagostanje (Wennekers i Thurik, 1999; Baumol, 2002). Ekonomsko okruženje utječe na dinamiku poduzetništva u svakoj od zemalja. Ovo okruženje karakteriše međuovisnost privrednog razvoja i institucija, što utječe na druge karakteristike, kao što su: kvalitet upravljanja, pristup kapitalu i drugim resursima, te percepcije o poduzetnicima. Institucije su kritične determinante ekonomskog ponašanja i ekonomskih transakcija u cjelini, i mogu imati direktni i indirektni utjecaj kako na ponudu tako i na potražnju poduzetnika. Stoga, ukoliko neko želi da razumije poduzetništvo u okviru jedne ili više zemalja, mora se zainteresirati za širok spektar aspekata poduzetništva, privrednog razvoja i institucija, što je naročito važno pri razumijevanju razloga zbog kojeg se relativni doprinos poduzetništva značajno razlikuje između zemalja i regija. Razumijevanje različitih aspekata poduzetništva, privrednog razvoja i institucija je neminovno za sticanje uvida u ono što je značajno za privredni razvoj i to iz dva razloga. Prije svega, odavno je shvaćeno da pristup "jedna-veličina-je-pogodna-za-sve" nije adekvatan (Easterly, 2001). Drugi razlog je što se ekonomski značaj pripisan "poduzetniku" i interesima konkurentske politike za njegove/njene aktivnosti znatno povećao u posljednjih nekoliko godina, što sugerira da javna politika mora imati informacije o dinamici poduzetništva i privrednog razvoja, kao i o relevantnim lokalnim institucionalnim uslovima i varijablama specifičnim za taj kontekst. Jedan od glavnih ciljeva GEM projekta jeste mjeriti razlike u nivou poduzetničke aktivnosti između zemalja. Svrha ovog poglavlja jeste da istakne vezu između poduzetništva i privrednog razvoja te da pruži osnovni nacrt Indeksa globalnog poduzetništva (Global Entrepreneurship Index) pomoću kojeg će se mjeriti i razumijevati ova veza.

3.1. Povezivanje institucija, poduzetništva i razvoja

Tokom jednog cijelog stoljeća, trend ekonomske aktivnosti, koji se ogledao u razvoju malih poduzeća u velike organizacije, se dešavao u gotovo svakoj industrijski razvijenoj zemlji. Niz studija je potvrdilo, da ovaj trend nije zaustavljen tokom sredine 1970-ih godina, ali da je ponovo postao aktuelan (Blau, 1987; Evans i Leighton, 1989.). Nedavno objavljene studije su potvrdile ovaj rezultat za većinu razvijenih zemalja tokom 1970-ih i 1980-ih godina (Acs, Audretsch, i Evans, 1994). Empirijski dokaz jasno pokazuje da je u razvijenim zemljama sve veći broj poduzetničke aktivnosti u odnosu na velike korporacije. Tri su razloga zbog kojih poduzetnička aktivnost ima sve veći udio u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama. Prije svega, fazu privrednog razvoja zasnovanog na inovacijama karakteriše pad udjela proizvodnje u cjelokupnoj privredi zemlje. Činjenica je da se u svim industrijaliziranim tržišnim ekonomijama desio pad proizvodnje tokom posljednjih trideset godina. Sektor poslovnih usluga se povećao u odnosu na proizvodnju. Uslužna poduzeća su u prosjeku manja nego proizvodna poduzeća, stoga je i prosječna veličina poduzeća u jednoj zemlji manja. Uslužna poduzeća, također, omogućavaju više prilika za poduzetništvo, što je slučaj u SAD-u, kao i u nekoliko zemalja Europske unije, naročito u

Njemačkoj i Švedskoj. Drugi razlog je da se tehnološka promjena tokom postratnog perioda uglavnom pomjerala prema industrijama u kojima je poduzetnička aktivnost bila izuzetno važna (Jorgenson, 2001). Poboljšanja informacionih tehnologija, kao što su telekomunikacije, su doprinijele "povratku" u poduzetništvo. Ekspresne poštanske usluge, usluge fotokopiranja, personalni računari, internet, web usluge, usluge mobilne telefonije i slično, su dovele do sniženja troškova i uštede vremena komunikacije i razmjene informacija između pojedinaca koji se nalaze na različitim geografskim lokacijama. Treći razlog, kojeg sugeriraju teoretičari, je taj što je lakše zamijeniti kapital za rad, zemlja postaje bogatija i lakše je postati poduzetnik (Aquilina, Klump i Pietrobelli, 2006). Stoga će u zemljama koje se nalaze u ranim fazama privrednog razvoja, zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, poduzetnička aktivnost biti negativno povezana sa privrednim razvojem, jer će većina ljudi, u cilju zarade za život, pokušavati zamijeniti samozaposlenje za zaposlenje u određenom poduzeću. U razvijenim zemljama, poduzetnička aktivnost je na pozitivan način povezana sa privrednim razvojem jer osobe prelaze iz zaposlenja u određenom poduzeću u poduzetničku aktivnost. Ova društva su ušla u fazu privrednog razvoja zasnovanu na inovacijama.

Ovaj okvir implicira da veza između poduzetničke aktivnosti i privrednog razvoja, u globalnom kontekstu, ima "U oblik". Na slici 8 je prikazano da zemlje sa veoma niskim dohotkom per capita (kao što su: Angola, Peru i Ekvador) imaju visoke stope poduzetničke aktivnosti u ranoj fazi. Kako se dohodak per capita povećava poduzetnička aktivnost se smanjuje. Na dnu "U oblika" su zemlje koje se nalaze u tranzicijskoj fazi, a između zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti prema zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, uključujući i zemlje istočne Europe. Mnoge zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama (kao što su: Njemačka, Francuska, Belgija i Italija) imaju relativno nizak nivo poduzetničke aktivnosti, ali najbogatije zemlje (kao što su: SAD, Norveška i Island) imaju više nivoe poduzetničke aktivnosti. Tokom posljednje decenije, značajno se povećao broj istraživanja o vezi između poduzetništva i privrednog razvoja. Naprimjer, 2002. godine, Caree i kolege su ispitivali vezu između privrednog razvoja i poslovnog vlasništva za OECD zemlje i potvrdili su postojanje "U modela". Wennekers i kolege su, 2005. godine, bili prvi koji su vratili GEM podatke o nastajućem poduzetništvu na nivo privrednog razvoja. Također, su našli podržavajuće podatke za "model U veze" između zemalja sa različitim nivoima privrednog razvoja. Naravno, ova linija istraživanja ima i određena ograničenja. Naprimjer, prije svega se razmatra kvantitet a ne kvalitet poduzetništva, a u obzir se ne uzimaju institucionalne razlike između zemalja koje se nalaze u istoj fazi privrednog razvoja. Teško je koristiti ovaj "model U veze" u svrhu politike, jer on sugerira da je manje poduzetništva bolje za zemlje u razvoju, a više poduzetništva za razvijene zemlje. Stoga se, u ovom poglavlju, razmatra kompozitna mjera poduzetništva koja može biti korisna za razumijevanje poduzetništva, kako u zemljama u razvoju tako i u razvijenim zemljama. Postoje najmanje tri kompozitne mjere koje se koriste za ispitivanje različitih aspekata privrednog razvoja u svjetskoj ekonomiji i njih ukratko opisujemo u nastavku.

Indeks lakoće poslovanja "The Ease of Doing Business Index (EDBI)" je kreiran od strane Svjetske banke za mjerenje jednostavnosti regulacija poslovanja i nivoa zaštite vlasničkih prava. Dizajniran je s ciljem evaluacije efekta poboljšanja regulacija na ekonomski rast i određivanja optimalnog nivoa regulacija poslovanja. Jednostavnije regulacije i njihov manji broj rezultiraju višom pozicijom. Indeks se bazira na studiji mišljenja stručnjaka o zakonima i regulacijama te rangira zemlje na bazi prosjeka od 10 potpokazatelja.

Indeks ekonomske slobode "The Index of Economic Freedom (IEF)" je kreiran od strane Wall Street Journal i Heritage fondacije (The Heritage Foundation) i koristi 10 ekonomskih mjera za ispitivanje stepena ekonomske slobode. Bazira se na ekonomskim teorijama slobode, s ciljem stvaranja osnovnih institucija koje štite slobodu pojedinca u ostvarivanju ekonomskih interesa za bolji ekonomski prosperitet. "Ekonomska sloboda" se definira kao "apsolutno pravo na vlasništvo, u potpunosti ostvarenu slobodu kretanja za radom, kapitalom i dobrima, te apsolutno odsustvo prisile ili ograničenja ekonomske slobode, osim u mjeri u kojoj je to potrebno za zaštitu i očuva-

nje slobode građana". Ovaj indeks, stoga, ispituje ekonomsko okruženje, ili set politika za njihovo sprovođenje u ekonomsku slobodu, sa apsolutnom slobodom njihovog idealnog cilja. Indeks koristi statističke podatke od Svjetske banke (World Bank), Međunarodnog monetarnog fonda (International Monetary Fund) i od Jedinice inteligencije ekonomista (Economist Intelligence Unit).

Indeks globalne konkurentnosti "The Global Competitiveness Index (GCI)" je godišnji izvještaj Svjetskog ekonomskog foruma (The World Economic Forum) koji obuhvata 131 zemlju, a procjenjuje "sposobnost zemlje da osigura visok nivo prosperiteta za svoje građane", što ovisi o tome koliko produktivno zemlja koristi dostupne resurse (efikasnost alokacije). Ovaj indeks ispituje set institucija, politika i faktora koji određuju kratkoročno i srednjoročno održive nivoe ekonomskog prosperiteta. GCI Indeks je baziran na teoretskom i empirijskom istraživanju i proizvede oko 90 varijabli, od kojih dvije trećine dolaze iz ispitivanja mišljenja izvršnih tijela (Executive Opinion Survey) a jedna trećina iz javno dostupnih izvora podataka kao što su Ujedinjene nacije (United Nations). Varijable su klasificirane u devet stupaca, od kojih svaki predstavlja područje koje se smatra važnom determinantom konkurentnosti.

Zajedno sa GEM-om, ova tri projekta predstavljaju određenu vrstu "razvojnog dijamanta", sa fokusom na: slobodu, konkurentnost, troškove poslovanja i poduzetništvo. Postoje prirodne veze između ovih aspekata razvojnog dijamanta. Naprimjer, Carl J. Schramm je naveo "da su u posljednje dvije godine ... eseji o poduzetništvu i slobodi rada pokazali veće priznanje da je razvoj na mikro nivou od najvećeg značaja za ekonomsku slobodu" (Schramm, 2008, str 15.). Ovi aspekti se mjere sa određenom tačnošću, ali ne postoji dobro razvijena sveobuhvatna mjera poduzetničke adaptacije. Većina materijala neophodnog za razvoj komponenata jedne takve mjere se može naći u postojećim GEM podacima.

3.2. Razumijevanje kompleksne veze između poduzetništva i privrednog razvoja koristeći GEM podatke

U GEM Globalnom izvještaju za 2004. godinu (2004 Global Entrepreneurship Report), GEM je počeo promicati ideju o korištenju pokazatelja prilika-nužnost kao kompozitnog indikatora poduzetničke aktivnosti i privrednog razvoja. Tokom godina, GEM istraživači su počeli sakupljati podatke o "poduzetništvu iz prilike" (pokretanje biznisa radi iskorištavanja percipirane poslovne prilike) i "poduzetništva iz nužnosti" (pokretanje biznisa zbog toga što osoba nema druge prilike za posao i primorana je da pokrene vlastiti biznis). Međutim, obje mjere su bile na višem nivou u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama. Jasno uočljiv trend se dešava između pokazatelja odnosa "poduzetništva iz prilike" i "poduzetništva iz nužnosti" i dohotka per capita jedne zemlje. Zemlje u kojima je poduzetništvo više motivirano prilikom nego nuždom imaju više nivoe dohotka. Kompleksne mjere, kao što je ova, stvaraju put za bolje i detaljnije razumijevanje veze između poduzetništva i privrednog razvoja. Acs i Szerb (2008), Acs i Stenholm (2008), Ahmad i Hoffmann (2008), te Klapper, Amit, Guillén i Quesada (2007), između ostalih, razvijaju novi set pokazatelja globalnog poduzetništva. Jedan od takvih pokušaja je sumiran u ovom poglavlju. Radi se o Indeksu globalnog poduzetništva (Global Entrepreneurship Index - GEI). GEI (Acs i Szerb, 2008) koristi 32 varijable (19 iz GEM-a) za kreiranje 14 pokazatelja i tri potpokazatelja za mjerenje poduzetničke aktivnosti, poduzetničkih težnji i poduzetničkih stavova za sve 64 zemlje koje su do sada učestvovala u GEM projektu, uključujući zemlje u razvoju i razvijene zemlje u periodu od 2003. do 2008. godine. Indeks uzima vrijednost od 0 do 1 i postavljen je naspram dohotka per capita baziranog na paritetu kupovne moći u američkim dolarima. Acs i Szerb predlažu četiri nivoa stvaranja logike indeksa: varijable i težine, pokazatelji, potpokazatelji i na kraju super-indeks. Sva tri potpokazatelja sadrže nekoliko indikatora; mogu se interpretirati kao kvazi-neovisni sastavni blokovi ovog indeksa poduzetništva. Tri potpokazatelja stavova, aktivnosti i težnji su kombinirani u svrhu stvaranja super-indeksa poduzetništva - indeksa globalnog poduzetništva. Na ovaj način dizajn GEI-a je konzistentan sa revidiranim GEM modelom.

Poduzetnički stavovi se definiraju kao generalni stav stanovništva jedne zemlje prema prepoznavanju prilika, ličnom poznavanju poduzetnika, pripajanju visokog statusa poduzetnicima, preuzimanju rizika povezanog sa pokretanjem vlastitog biznisa i posjedovanju neophodnih vještina za uspješno pokretanje biznisa. Poduzetnički stavovi su važni zbog toga što odražavaju generalne osjećaje populacije prema poduzetnicima i poduzetništvu. One osobe koje mogu prepoznati vrijedne poslovne prilike, koje imaju potrebne vještine za iskorištavanje tih prilika, koje pripisuju visok status poduzetnicima, mogu podnijeti rizik pokretanja vlastitog biznisa i lično poznaju poduzetnike, mogu se smatrati "rezervnom armijom" buduće poduzetničke aktivnosti. Također, ove osobe mogu osigurati kulturnu podršku, pomoć, finansijske resurse i potencijal umrežavanja za one koji su već poduzetnici ili žele pokrenuti vlastiti biznis.

Poduzetnička aktivnost se definira kao stopa pokretanja novih poduhvata, prilagođena efektu prestanka poslovanja i zatvaranja poduzeća, inicirana od strane obrazovanih poduzetnika i pokrenuta zbog percipirane prilike. Za kalkulaciju stope pokretanja biznisa, Acs i Szerb koriste GEM TEA indeks koji obuhvata nezavisne, ali i "korporativne" start-up-e. Ovaj efekt mjeri neto promjenu biznisa, a bazira se na pretpostavci da viša stopa prestanka poslovanja i zatvaranja poduzeća može biti štetna. Razlike u kvaliteti "start-up"-a su kvantificirane prema obrazovanju, npr. posjedovanje barem određene edukacije poslije srednje škole. Prilika kao motivacija za pokretanje biznisa smatra se znakom boljeg planiranja, sofisticirane strategije i viših očekivanja rasta u odnosu na "poduzetništvo iz nužnosti".

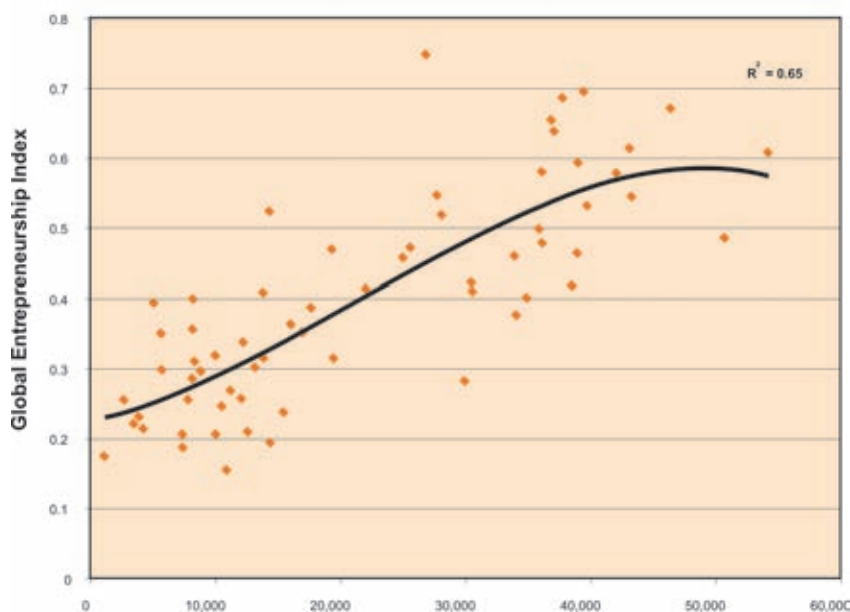
Poduzetnička težnja se definira kao napor poduzetnika da uvodi nove proizvode ili nove proizvodne procese, da uđe na inostrana tržišta, planira povećanje broja zaposlenih i da bude sposoban da finansira biznis sa formalnim i/ili neformalnim rizičnim kapitalom. Inovacije proizvoda i proizvodnih procesa, internacionalizacija i visok rast se smatraju "srcem" poduzetništva. "Benchmark" biznisi su oni koji prodaju proizvode/usluge koji se smatraju novim za barem neke potrošače, a koriste tehnologiju koja nije starija od pet godina i ostvaruju prodaju na inostranim tržištima. Finansijske varijable su, također, uključene u ovaj potpokazatelj, a koriste se za uključivanje potencijala formalnog i neformalnog rizičnog kapitala koji je od vitalnog značaja za inovativne "start-up"-e i poduzeća sa visokim rastom.

Slabost ovih potpokazatelja jeste da obuhvataju ograničen broj aspekata stavova, aktivnosti i težnji. Međutim, logično je za očekivati da nedostajuće varijable imaju visok stepen korelacije s odabranim varijablama. Na slici 21 je prikazano da kada se ovi potpokazatelji kombiniraju u jedan super-indeks, slika veze između poduzetništva i privrednog razvoja polako poprima "S-oblik" umjesto "U oblika". Mjere poput ove omogućavaju komparacije između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja u okviru iste analize (Acs i Szerb, 2008).

GEI je, u velikoj mjeri, konzistentan s modelom tri faze privrednog razvoja, zasnovanog na prirodnim resursima, na efikasnosti i na inovacijama (Porter i ostali, 2002). U fazi privrednog razvoja zasnovanog na efikasnosti, poduzetnička aktivnost se blago povećava, ili ostaje relativno ista kako se "poduzetništvo iz nužde" smanjuje, a inovacije dolaze iz vana, s obzirom da su zemlje u razvoju znatno izvan tehnološke granice (Acemoglu, Aghion, i Filibotti, 2006). Ovo je demonstrirano Naprimjeru Latinske Amerike (Acs i Amoros, 2008). Uloga direktnih stranih investicija postaje kritična za stvaranje efikasnosti u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, znanje se polako kreće prema tehnološkom rubu, omogućavajući jači intenzitet poduzetničke aktivnosti (Baumol i ostali, 2007). Na slici 22 prikazana je veza između indeksa globalnog poduzetništva (GEI), indeksa lakoće poslovanja (The Ease of Doing Business Index), indeksa ekonomske slobode (IEF) i indeksa globalne konkurentnosti (GCI). Rezultat prikazan na slici 22 demonstrira da poduzetništvo nadopunjava i okružuje ostale aspekte razvojnog dijamanta. Drugim riječima, dok mi ne želimo implicirati uzročnost poduzetništva, lakoća poslovanja, ekonomska sloboda i konkurentnost koreliraju. Tabela 9 predstavlja matricu korelacije GEI-a zajedno sa ostale četiri osnovne mjere institucija i razvoja.

Korelacija od 0,70 između GEI-a i indeksa lakoće poslovanja i 0,79 između GEI-a i indeksa ekonomske slobode demonstrira da se različiti aspekti "razvojnog dijamanta" kreću zajedno sa privrednim razvojem.

Slika 21. Indeks globalnog poduzetništva u terminima BDP-a kao paritetu kupovne moći

Izvor: Acs i Szerb, 2008

Tabela 9. Koeficijenti korelacije između Global Entrepreneurship Indeksa i drugih važnih pokazatelja

	1	2	3	4	5	6
1 Indeks globalnog poduzetništva (Global Entrepreneurship Indeks)	1	0,82	0,79	0,79	0,89	0,79
2 Indeks globalne konkurentnosti (Global Competitiveness Index)		1	0,82	0,76	0,88	0,83
3 Doing Business Rang (normaliziran)			1	0,84	0,82	0,74
4 Indeks ekonomske slobode (Index of Economic Freedom)				1	0,85	0,74
5 Indeks percipirane korupcije (Corruption Perception Index)					0	0,86
6 BDP per capita u paritetu kupovne moći 2008 Svjetska banka (World Bank)						1

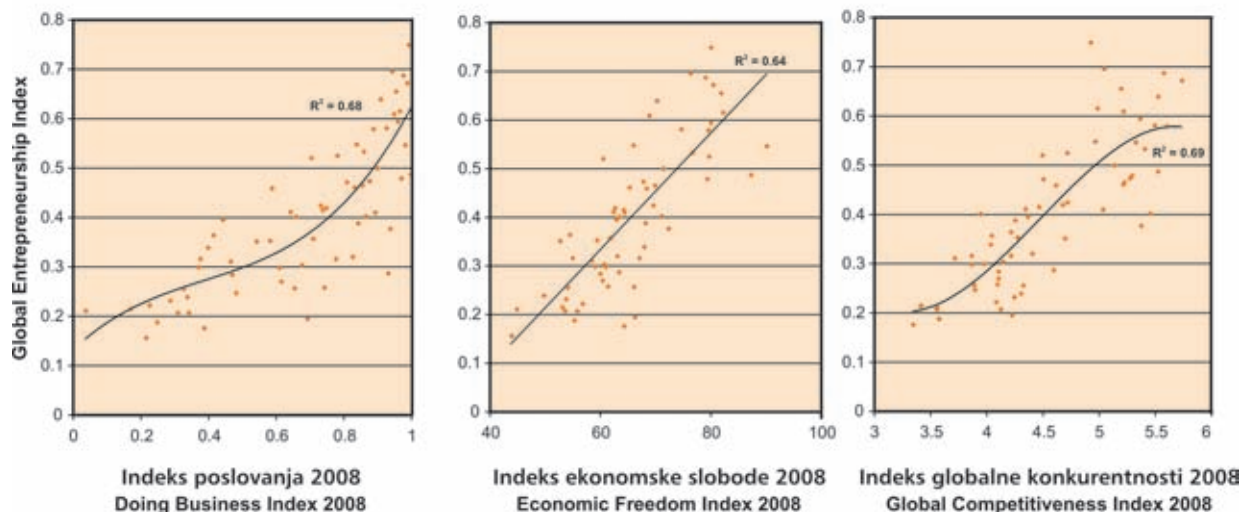
Napomena: svi pokazatelji su signficirani na $p < 0,001$

Izvor: Acs i Szerb, 2008

Kao zaključak ćemo navesti da ovaj dio izvještaja prezentira kompleksan indeks poduzetništva, indeks globalnog poduzetništva (Global Entrepreneurship Indeks) koji ide dalje od standardne GEM mjere rane faze poduzetničke aktivnosti. Veza između GEI indeksa i bogatstva zemalja popri-

ma blagi "S oblik" umjesto "U oblika". GEI podržava revidirani GEM model, ali i pojam "razvojnog dijamanta" sastavljenog od četiri glavna aspekta: ekonomske slobode, konkurentnosti, troškova poslovanja i poduzetništva. Ova četiri aspekta imaju pozitivnu korelaciju i kreću se zajedno sa razvojem privrede, ali su povezani na suptilno različit način. Ovi novi nalazi mogu pomoći vlastima da razumiju kako različiti aspekti politike mogu utjecati na produktivno poduzetništvo kroz tri glavne faze privrednog razvoja.

Slika 22. Veza između indeksa globalnog poduzetništva (GEI), Indeksa ekonomske slobode (EFI) indeksa poslovanja (Doing Business Index) i indeksa globalne konkurentnosti

4.

PODUZETNIČKO OKRUŽENJE U BIH

4.1.

Okvir za razvoj poduzetništva

Bosna i Hercegovina ima četiri nivoa upravne strukture (država, entiteti, kantoni i općine) te, u skladu s tim, veoma kompleksne i različite okvire koji kreiraju uslove za razvoj poduzetništva. Različiti nivoi vlasti već godinama pokušavaju da kreiraju usklađene politike i strategije iz oblasti malih i srednjih poduzeća, ali je napredak slab. Mnogo pojedinačnih i neusklađenih instrumenata iz ove oblasti je na snazi. Najveći izazov u državi, u zadnje vrijeme, predstavlja kreiranje koherentnog pravnog i institucionalnog okvira za razvoj malih i srednjih poduzeća, a najvažniji kratkoročni ciljevi su usvajanje Strategije razvoja malih i srednjih poduzeća te osnivanje Agencije za razvoj malih i srednjih poduzeća. Razlika u ekonomskom prostoru dva postojeća entiteta i Brčko distrikta BiH, utjecala je i na odluke poduzetnika o tome gdje će biti izvršena i registracija poduzeća, zbog razlika u stopama poreza i doprinosa koji opterećuju poslovanje poduzetnika. To je utjecalo, da su poduzetnici registrovali svoje poslovanje u Brčko distriktu BiH ili na području Republike Srpske, ili čak prebacivali sjedište svojih postojećih poduzeća iz Federacije BiH u druge dvije administrativne jedinice, gdje su povoljniji uslovi za poduzetništvo u odnosu na Federaciju BiH. Stoga, kreiranje jedinstvenog ekonomskog prostora je cilj kojem treba težiti kako bi se izjednačili poduzetnički uslovi u svim dijelovima BiH.

Ključni faktor za rast i razvoj poduzetničkih aktivnosti je svakako poduzetničko okruženje. Od kvaliteta poduzetničkog okruženja ovisi odluka novih poduzetnika da li započeti biznis ili odluka poduzetnika o proširenju postojećeg biznisa. Stoga, u okviru GEM istraživanja posebno je obrađeno i pitanje kvaliteta poduzetničkog okruženja. Ukupan administrativni i pravni okvir koji kreira uslove za rad poduzetnika i mogućnosti rasta i razvoja poslovanja, sadrži niz različitih utjecajnih faktora, koji u krajnjem utječu na ukupan ekonomski razvoj zemlje.

Podaci o poduzetničkom okruženju se, u okviru GEM istraživanja, izvode iz rezultata anketiranja odabranih aktera iz sektora poduzetništva, a koji pripadaju posebnim ciljnim grupama: privreda, državna uprava, akademska zajednica, razvojne organizacije te politika. Ispitanici daju odgovore na pitanja o poduzetničkom okruženju na osnovu svog znanja i iskustava u djelovanju u oblasti razvoja poduzetništva. U 2008. godini, pokazatelji o okvirnim preduslovima za razvoj poduzetništva dobiveni su kroz standardizirani upitnik, koji je obuhvatio slijedeće oblasti:

Područje

Ukratko o obuhvatu područja

Finansije raspoloživost

finansijskih resursa, vlasnička ulaganja, kreditne linije za nova i rastuća poduzeća, uključujući pomoć i poticaje

Politike vlada

na koji se način vladine politike reflektiraju na poreznu politiku, regulativu i njezinu primjenu, kao neutralne, poticajne ili destimulativne politike za nova i rastuća poduzeća

Vladini programi

prisustvo direktnih programa potpore novim i rastućim poduzećima na nacionalnoj i lokalnoj razini

Obrazovanje i obuka

u kojoj je mjeri obuka za stvaranje ili upravljanje malim, novim i rastućim poduzećima ugrađena u sistem obrazovanja i obuke na svim razinama, te kakva je kvaliteta, relevantnost i fokusiranost obrazovanja i obuke za upravljanje malim, novim i rastućim poduzećima

Istraživanje i razvoj	u kojoj mjeri nacionalni programi istraživanja i razvoja vode novim tržišnim prilikama, te da li su programi istraživanja i razvoja dostupni novim, malim i rastućim poduzećima
Komercijalne usluge i infrastruktura	u kojoj mjeri su prisutne usluge računovodstva, pravnog ili tržišnog savjetovanja, te u kojoj mjeri su prisutne institucije koje omogućavaju ili promoviraju stvaranje malih, novih ili rastućih poduzeća
Otvorenost tržišta	obim do kojeg su poslovni odnosi zaštićeni od stalnih promjena i prestrojavanja, što sprečava nova i rastuća poduzeća da konkuriraju, pronalaze nove dobavljače, podugovarače i konsultante
Fizička infrastruktura	lakoća pristupa raspoloživim fizičkim resursima: komunikacija, transport, komunalije, zemljište ili prostor - po cijenama koje ne diskriminiraju nova, mala ili rastuća poduzeća
Kulturne i društvene norme	u kojoj mjeri društvene i kulturne norme potiču, ili ne ograničavaju individualne aktivnosti koje mogu voditi novim oblicima vođenja poduzeća ili ekonomskih aktivnosti; a samim time i većoj disperziji bogatstva i prihoda

S obzirom da je u BiH, 2008. godina prva godina istraživanja, intervjuisano je 36 stručnjaka. Neki od stručnjaka su poduzetnici (8), a neki su profesionalno vezani za problematiku poduzetništva ili poduzetnika u funkciji savjetnika ili voditelja institucija za podršku poduzetništvu (11), zaposlenika u javnoj upravi (6), profesora (6), bankara (3) i zaposlenika javnih preduzeća (2).

Intervjuisani stručnjaci su izrazili svoju ocjenu za svaku od navedenih preduslova za razvoj poduzetništva iz tabele 9, na skali od 1 do 5, pri čemu je ocjena 1 znači da je taj preduslov u potpunosti nepovoljan, dok ocjena 5 znači da je taj preduslov vrlo povoljan. Na taj način obrađeni podaci, dobiveni iz istraživanja, su kreirali ocjenu i upoređivanje poduzetničkog okvira po državama učesnicama istraživanja.

Iz dobivenih rezultata ocjene poduzetničkog okvira, dobivaju se tri vrste informacija:

- percepcija kvaliteta osnovnih komponenti poduzetničkog okruženja, pri čemu ocjena iznad tri označava pozitivan stav u odnosu na određenu komponentu (stimulativna komponenta za poduzetništvo), a ocjena ispod 3 označava negativan stav u odnosu na određenu komponentu (nestimulativna komponenta za poduzetničko okruženje);
- razlike u percepciji kvaliteta preduslova za okvir za razvoj poduzetništva u BiH, u odnosu na druge zemlje;
- razliku u pokazatelju kvaliteta poduzetničkog okruženja u posljednjoj godini u odnosu na prethodnu godinu (što će se u BiH, moći upoređivati od naredne godine, s obzirom da je ovo prvo GEM istraživanje u BiH) .

4.2.

Ocjena okvira za poduzetništvo

Poduzetnička klima u Bosni i Hercegovini slabije je ocijenjena nego u mnogim drugim zemljama uključenim u GEM 2008 projekt, jer je većina uslova poduzetničkog djelovanja (90 pitanja, 16 uslova) vrednovana negativno, a svega nekoliko pozitivno.

U tabeli 10 predstavljeno je više detalja o mogućnostima i kapacitetima za poduzetničku aktivnost u BiH u 2008, u poređenju sa drugim zemljama uključenim u GEM projekt 2008.

Tabela 10: Pregled okvira za poduzetništvo u BiH u poređenju sa drugim GEM državama

Ocjena poduzetničkih uslova	BiH 2008	Zemlje uključene u GEM projekt 2008.		
		Max. ocjena	Sred. ocjena	Min. ocjena
A: Finansije	2,20	3,09	2,44	1,79
B1: Politike vlada - podrška	1,98	3,43	2,48	1,68
B2: Politike vlada - propisi	1,69	3,19	2,25	1,56
C: Vladini programi	1,86	3,53	2,51	1,63
D1: Obrazovanje i obuka - osnovno i srednjoškolsko obrazovanje	1,97	2,63	2,01	1,31
D2: Obrazovanje i obuka - profesionalno obrazovanje, visokoškolsko obrazovanje	2,36	3,32	2,77	1,79
D3: Obrazovanje i obuka - potreba za vanjskom podrškom prilikom planiranja započinjanja biznisa	4,08	4,47	4,07	3,57
D4: Obrazovanje i obuka -postojanje dovoljno jakih privatnih i/ili javnih centara i agencija koje obezbjeđuju adekvatnu obuku o poduzetništvu	2,72	3,92	2,88	2,06
E: Istraživanje i razvoj	1,81	2,86	2,26	1,65
F: Komercijalne usluge i infrastruktura	2,68	3,58	2,91	2,26
G1: Otvorenost tržišta - Dinamika internog tržišta	3,26	4,40	2,97	2,23
G2: Otvorenost tržišta - Ograničenja internog tržišta	2,05	3,11	2,46	1,94
H: Fizička infrastruktura	3,12	4,30	3,53	2,74
I: Kulturne i društvene norme	2,19	3,91	2,74	2,15
K: Prilike za poduzetništvo	3,23	3,75	3,21	2,57
L: Kapaciteti za pokretanje biznisa	2,05	3,04	2,36	1,63
M: Društveni status poduzetnika	3,16	4,14	3,38	2,68
N: Zaštita intelektualnog vlasništva	1,78	3,85	2,64	1,63
P: Podrška ženama da započnu biznis	2,62	3,82	3,19	2,35
Q: Rast poduzetništva	2,08	4,02	2,84	2,04
R1: Interes za inovacije - vrednovanje inovacija sa stanovišta kompanija	2,55	3,58	3,00	2,52
R1: Interes za inovacije - vrednovanje inovacija sa stanovišta potrošača	3,11	3,98	3,48	2,97

Kako je vidljivo iz podataka prikazanih u tabeli, samo tri od uslova okvira za poduzetništvo su ocijenjeni iznad srednje vrijednosti za sve zemlje učesnice GEM ispitivanja, a odnose se na potrebu za vanjskom podrškom prilikom planiranja započinjanja biznisa (D3), dinamiku internog tržišta (G1) i prilike za poduzetništvo (K). Vrlo niskom ocjenom, koja je blizu minimalne ocjene u svim zemljama ocijenjeni su: kulturne i društvene norme (I) koje ograničavaju spremnost osoba da se

počnu baviti individualnim aktivnostima, što ukazuje na nedostatak razvijenog poduzetničkog duha; zatim rast poduzetništva (Q), kao i interes kompanija za inovacije (R1).

S obzirom da u GEM projektu učestvuju i zemlje iz bližeg okruženja BiH, republike bivše Jugoslavije (Hrvatska, Slovenija i Srbija), te imajući u vidu specifičnosti ovog područja u odnosu na provedeni proces tranzicije, u tabeli 10A prikazane su vrijednosti ocjene poduzetničkog okruženja u BiH u odnosu na Hrvatsku, Sloveniju i Srbiju.

Tabela 10A. Pregled okvira za poduzetništvo u BiH u poređenju sa Hrvatskom, Srbijom i Slovenijom

Ocjena poduzetničkih uslova	BiH 2008.	Zemlje iz bližeg okruženja 2008.		
		Hrv.	Slo.	Srb.
A: Finansije	2,20	2,78	2,72	2,71
B1: Politike vlada - podrška	1,98	2,19	2,32	2,40
B2: Politike vlada - propisi	1,69	1,88	2,23	2,39
C: Vladini programi	1,86	2,65	2,69	2,39
D1: Obrazovanje i obuka - osnovno i srednjoškolsko obrazovanje	1,97	2,17	2,42	2,04
D2: Obrazovanje i obuka - profesionalno obrazovanje, visokoškolsko obrazovanje	2,36	2,79	2,97	2,90
D3: Obrazovanje i obuka - potreba za vanjskom podrškom prilikom planiranja započinjanja biznisa	4,08	4,20	3,81	3,86
D4: Obrazovanje i obuka - postojanje dovoljno jakih privatnih i/ili javnih centara i agencija koje obezbjeđuju adekvatnu obuku o poduzetništvu	2,72	3,10	3,49	3,09
E: Istraživanje i razvoj	1,81	2,20	2,46	2,24
F: Komercijalne usluge i infrastruktura	2,68	2,74	3,09	2,82
G1: Otvorenost tržišta - Dinamika internog tržišta	3,26	3,87	3,25	3,80
G2: Otvorenost tržišta - Ograničenja internog tržišta	2,05	2,18	2,46	2,16
H: Fizička infrastruktura	3,12	3,77	3,78	3,01
I: Kulturne i društvene norme	2,19	2,29	2,31	2,28
K: Prilike za poduzetništvo	3,23	3,43	3,15	3,01
L: Kapaciteti za pokretanje biznisa	2,05	2,26	2,72	2,20
M: Društveni status poduzetnika	3,16	2,97	2,99	3,59
N: Zaštita intelektualnog vlasništva	1,78	2,66	2,99	2,15
P: Podrška ženama da započnu biznis	2,62	2,83	3,60	3,06
Q: Rast poduzetništva	2,08	2,62	2,81	2,92
R1: Interes za inovacije - vrednovanje inovacija sa stanovišta kompanija	2,55	2,52	2,82	2,71
R1: Interes za inovacije - vrednovanje inovacija sa stanovišta potrošača	3,11	3,40	3,21	3,74

U odnosu na Hrvatsku, Sloveniju i Srbiju, veliki dio uslova za razvoj poduzetništva je ocijenjen najnižom ocjenom u BiH, osim nekoliko uslova. Ti uslovi se odnose na: društveni status poduzetnika (koji je u Srbiji i BiH ocijenjen višom ocjenom u odnosu na Hrvatsku i Sloveniju), zatim prilike za poduzetništvo (koje su u Hrvatskoj i BiH, prema mišljenju stručnjaka, povoljnije u odnosu na Sloveniju i Srbiju), te potrebu poduzetnika za vanjskom podrškom prilikom planiranja započinjanja biznisa (koja je veća u Hrvatskoj i BiH u odnosu na Sloveniju i Srbiju).

Uslov za razvoj poduzetništva koji je ocijenjen najnižom ocjenom u BiH, a koji je, prema ovim pokazateljima, daleko nepovoljniji i u odnosu na Hrvatsku, Sloveniju i Srbiju te daleko niži ispod srednje vrijednosti svih zemalja učesnica, odnosi se na politiku vlada, vezanu za poreznu politiku, regulativu i njezinu primjenu, kao neutralne, poticajne ili destimulativne politike za nova i rastuća poduzeća. Istovremeno, najvećom ocjenom u BiH ocijenjene su prilike za poduzetništvo, koje se odnose na ocjenu ispitanika da u BiH postoje dobre prilike za pokretanje novih poduzeća i da se broj prilika u posljednjih pet godina povećavao. Položaj BiH u odnosu na druge zemlje učesnice u GEM projektu, u odnosu na ova dva parametra, prikazan je u tabelama 11A i 11B i grafikonima koji slijede.

Tabela 11A. Ocjena poduzetničkog uslova vladinih politika po zemljama GEM učesnicama

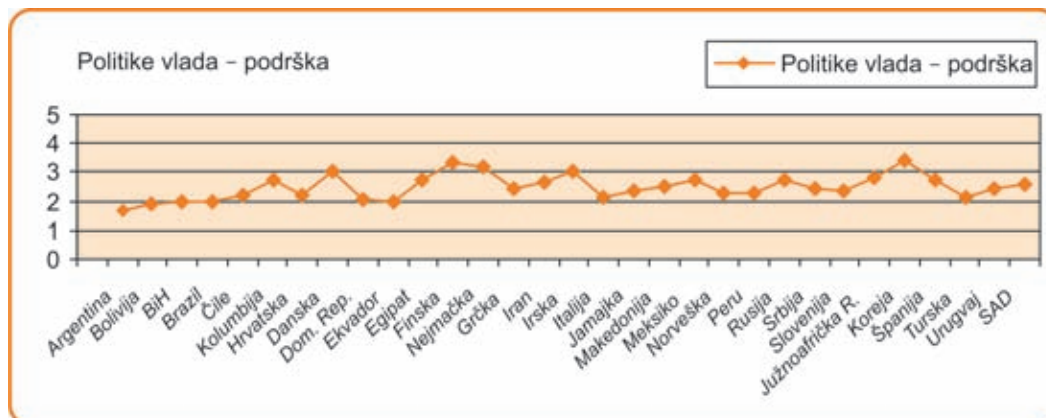
Zemlja	Politike vlada podrška 2008.	Politike vlada propisi 2008.
Argentina	1,68	1,59
Bolivija	1,88	1,89
BiH	1,98	1,69
Brazil	1,94	1,56
Čile	2,23	2,59
Kolumbija	2,72	2,20
Hrvatska	2,19	1,88
Danska	3,05	3,13
Dom. Rep.	2,07	2,66
Ekvador	1,98	2,02
Egipat	2,71	2,39
Finska	3,37	3,19
Njemačka	3,21	2,64
Grčka	2,43	2,23
Iran	2,62	1,63
Irska	3,05	2,96
Italija	2,12	1,78
Jamajka	2,38	1,78
Makedonija	2,49	2,47
Meksiko	2,72	1,97
Norveška	2,31	2,85
Peru	2,30	2,03
Rusija	2,71	2,23
Srbija	2,40	2,39
Slovenija	2,32	2,23
Južnoafrička R.	2,82	2,01
Koreja	3,43	2,74
Španija	2,73	2,61
Turska	2,10	2,18
Urugvaj	2,41	2,09
SAD	2,57	2,32

Tabela 11B. Ocjena poduzetničkog uslova prilika za poduzetništvo po zemljama GEM učesnicama

Zemlja	2008.
Argentina	3,26
Bolivija	3,17
BiH	3,23
Brazil	3,66
Čile	3,19
Kolumbija	3,19
Hrvatska	3,43
Danska	3,39
Dom. Rep.	2,95
Ekvador	2,70
Egipat	3,50
Finska	3,58
Njemačka	3,20
Grčka	2,60
Iran	3,07
Irska	3,52
Italija	2,64
Jamajka	3,24
Makedonija	3,16
Meksiko	3,36
Norveška	3,46
Peru	3,75
Rusija	3,32
Srbija	3,01
Slovenija	3,15
Južnoafrička R.	3,62
Koreja	3,45
Španija	2,78
Turska	3,10
Urugvaj	2,57
SAD	3,40

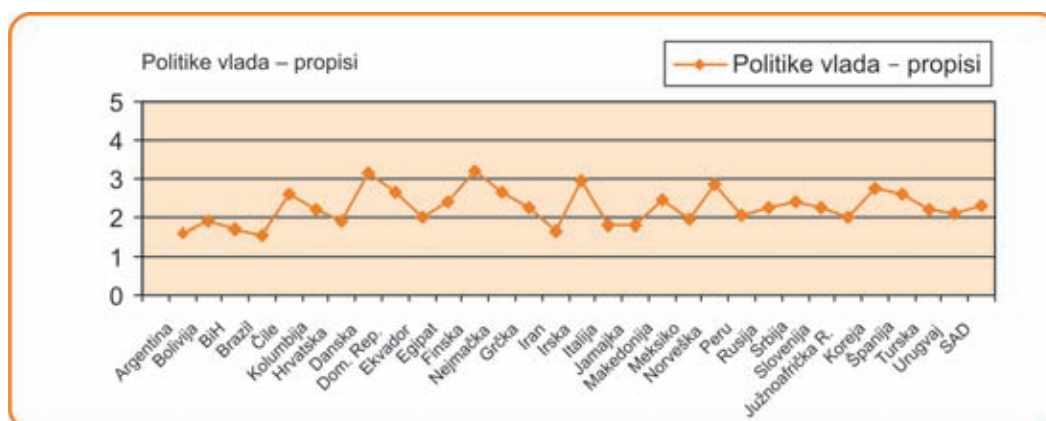
Prikaz pokazatelja u obliku grafikona:

Grafikon 1: Politike vlada - podrška

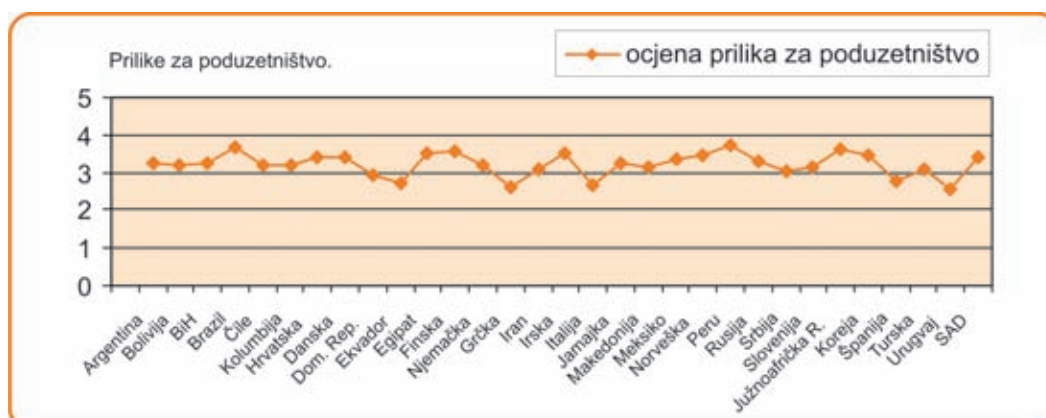
Iz grafikona je vidljivo da, ocijenjeno prema mišljenju stručnjaka, skoro sve zemlje GEM učesnice imaju podršku poduzetništvu kroz vladine politike na izrazito višem nivou od BiH, osim tri zemlje (Argentine, Bolivije i Brazila).

Grafikon 2. Politike vlada - propisi

U vezi sa vladinim propisima, kao uslovu za razvoj poduzetništva, BiH je na izrazito niskom nivou, s obzirom da su samo tri zemlje (Argentina, Brazil i Iran), ocijenile vladine propise nižom ocjenom nego što je ocjena za BiH. To ukazuje na veliku potrebu za izmjenom vladinih propisa u pravcu kreiranja povoljnijeg okvira za poduzetništvo u BiH.

Grafikon 3. Prilike za poduzetništvo

Prema prilikama za poduzetništvo, BiH je od 31 zemlje učesnice GEM istraživanja, zauzela srednju poziciju (na 16. mjestu), što ukazuje na činjenicu da u BiH postoje prosječni uslovi za razvoj poduzetništva i da je, kroz unapređenje vladinih politika i propisa te adekvatnih programa, potrebno unaprijediti uslove za iskorištavanje raspoloživih prilika za pokretanje poduzetničkih aktivnosti, u cilju rasta poduzetništva u BiH.

4.3. Najviše i najniže ocijenjeni okviri za poduzetništvo u BiH

Šest pitanja, za koja su eksperti dali najviše ocjene, su sljedeća:

- 4,08 za D07 - poduzetnici općenito trebaju eksternu pomoć prilikom planiranja započinjanja biznisa;
- 3,86 za H03 - novo ili rastuće poduzeće može dobiti dobar pristup sredstvima komunikacije (telefon, internet itd.) u periodu od sedam dana;
- 3,64 za M01 - uspostavljanje novih poduhvata smatra se adekvatnim načinom za sticanje bogatstva;
- 3,63 za K02 - postoji mnogo više dobrih prilika za pokretanja novih poduzeća nego ljudi koji su spremni da ih iskoriste;
- 3,51 za F05 - novim i rastućim poduzećima je lako dobiti dobre bankovne usluge (provjera računa, inozemne transakcije, akreditiv i sl.);
- 3,47 za H02 - za nova i rastuća poduzeća nije isuviše skupo dobiti dobar pristup sredstvima komunikacije (telefon, internet itd.)

Prema mišljenju stručnjaka, šest pitanja koja su dobila najniže ocjene su sljedeća:

- 1,33 za B04 - nova poduzeća mogu dobiti većinu potrebnih dozvola u periodu od sedam dana;
- 1,36 za C01 - širok spektar vladinih usluga podrške za nova i rastuća poduzeća može se dobiti putem kontakta sa jednom agencijom;
- 1,53 za B01 - politike vlada (naprimjer javne nabavke) konzistentno favoriziraju nova poduzeća;
- 1,56 za E04 - postoje adekvatne vladine subvencije koje su dostupne novim i rastućim poduzećima za uvođenje novih tehnologija;
- 1,6 za B05 - iznos poreza nije teret novim i rastućim poduzećima;
- 1,64 za B07 - usklađivanje sa vladinom birokracijom, propisima i uslovima za dobivanje dozvola nije preteško za nova i rastuća poduzeća.

Politike vlada (B pitanja - B1: podrška i B2: propisi) su ocijenjene kao izuzetno negativne, a Bosna i Hercegovina daleko ispod zadovoljavajućeg nivoa.

Nakon odgovaranja na 90 pitanja, intervjuirani eksperti su, također, zamoljeni da navedu tri ograničavajuća faktora za razvoj poduzetništva u BiH. Kao najveći ograničavajući faktor za razvoj

poduzetništva u BiH, eksperti su naveli: politike vlada - 27,8 % kao prvi izbor, 22,2% kao drugi te 16,7 kao treći izbor. Ostali navedeni ograničavajući faktori prezentirani su u tabeli 12.

Tabela 12. Ograničavajući faktori za razvoj poduzetništva navedeni od strane eksperata

Ograničavajući faktori	1. izbor	2. izbor	3. izbor
Politički, institucionalni i društveni kontekst	13,9%	8,3%	11,1%
Finansijska podrška	8,3%	16,7%	13,9%
Kapaciteti za poduzetništvo	11,1%	8,3%	11,1%

Eksperti su, također, zamoljeni da navedu tri poticajna faktora za razvoj poduzetništva. Većina njih smatra da su komercijalne usluge i infrastruktura prilično razvijene te da predstavljaju najveći poticajni faktor - 16,7% kao prvi izbor, 16,7% kao drugi, i 8,3% kao treći izbor. Interesantno je navesti da je broj onih koji smatraju kapacitete za poduzetništvo poticajnim faktorom gotovo jednak broju onih koji ih smatraju ograničavajućim faktorom - 13,9% kao prvi izbor, 11,1% kao drugi i 11,1 kao treći izbor.

Većina eksperata preporučuje unapređenje sljedećeg:

- obrazovanje i obuka - 27,8% kao prva preporuka, 22,2% kao druga, i 19,4% kao treća;
- politike vlada - 25% kao prva preporuka, 22,2% kao druga i 16,7% kao treća.

Niti jedan, ili pak samo jedan, ekspert je preporučio akcije u sljedećim oblastima:

- istraživanje i razvoj,
- kulturne i društvene norme,
- karakteristike radne snage,
- razumijevanje strukture populacije, te
- politički, institucionalni i društveni kontekst.

5.

**SPECIJALNA TEMA 2008:
Poduzetničko obrazovanje i obuka**

Tokom deset godina GEM ispitivanja mišljenja stručnjaka o okruženju za poduzetništvo, jedna tema se posebno istakla. Konstantno se dešava da ispitivanje stručnjaka u svakoj zemlji pokaže generalnu percepciju da je omogućavanje poduzetničkog obrazovanja i obuke u školama neadekvatno. Stručnjaci u većini zemalja smatraju da je poduzetničko obrazovanje i obuka nakon škole izuzetno siromašno. Također, nekoliko studija je potvrdilo vezu između obezbjeđenja obrazovanja i obuke iz oblasti poduzetništva i poduzetničke aktivnosti.¹⁹ To stvara potrebu za detaljnijom razradom navedene teme te su GEM nacionalni timovi odabrali poduzetničko obrazovanje i obuku kao specijalnu temu 2008. godine. GEM model identificira poduzetničko obrazovanje i obuku kao jedan od okvirnih uslova koji utječu na nivo poduzetničkih stavova, težnja i aktivnosti, a koji zatim utječu na broj novih poduzeća u privredi jedne zemlje. U ovom poglavlju koriste se novi podaci prikupljeni u cilju detaljnije razrade ovih veza, u isto vrijeme uočavajući kako na nivou jedne zemlje pojedinci određuju alokaciju svojih napora u produktivno poduzetništvo radije nego u neku drugu formu ekonomske aktivnosti. U 2008. godini, 38 GEM zemalja je prikupilo dodatne podatke o poduzetničkom obrazovanju i obuci, a kroz ispitivanje odrasle populacije (APS).²⁰ Svakom ispitaniku postavljeno je pitanje da li je pohađao obuku o pokretanju biznisa, tokom ili poslije škole, i da li je bila dobrovoljna ili obavezna. Kada je u pitanju obuka poslije škole, pitanja su se odnosila na prirodu onoga ko ju je omogućio. Ovo je omogućilo procjene na nacionalnom nivou o kvantitetu poduzetničkog obrazovanja i obuke u svakoj od zemalja, kao i procjene relativnog značaja različitih tipova davalaca usluga obuke. Kao i obično, a kao dodatak navedenom, eksperti iz područja poduzetništva u 31 zemlji su, također, zamoljeni da ocijene pružanje obrazovanja i obuke iz oblasti poduzetništva u njihovoj zemlji. Ove godine eksperti su zamoljeni da rangiraju svoju zemlju prema dva dodatna kriterija: obim u kojem poduzetnici koji pokreću vlastiti biznis trebaju pomoć prilikom planiranja, i obim u kojoj je takva pomoć dostupna izvan obrazovnog sistema. Ova rangiranja omogućavaju procjene kvaliteta poduzetničkog obrazovanja i obuke. Podaci o kvalitetu i kvantitetu poduzetničkog obrazovanja i obuke su dostupni za 28 zemalja. Šest, od ovih zemalja, su zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, 13 su zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, a 9 su zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama.

5.1.

Učešće u poduzetničkom obrazovanju i obuci

U tabeli 4 prezentiran je procenat radno sposobnog (odraslog) stanovništva koji su prošli kroz obuku o pokretanju biznisa u svakoj zemalja, prema grupama zemalja. Ukupan broj pojedinaca koji su prošli kroz poduzetničku obuku značajno varira između zemalja u okviru jedne grupe. Naprimjer, u grupi zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, procenat osoba koji su prošli kroz bilo koju vrstu poduzetničke obuke, bilo u školi ili nakon nje, varira od 40% u Kolumbiji do 8% u Egiptu, dok se varijacija u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na

¹⁹ Istraživači su napomenuli da obrazovane i obuka iz oblasti poduzetništva pozitivno utječu na poduzetničku aktivnost, jer omogućavaju instrumentalne vještine neophodne za pokretanje i rast poduzeća (Honig, 2004), pružaju kognitivnu sposobnost pojedincima da upravljaju kompleksnošću pri percipiranju i procjeni prilike (DeTienne i Chandler, 2004), te utječu na njihove kulturne stavove i ponašanje (Peterman i Kennedy, 2003). Međutim, prezentiranje ovih efekata je bio izazov. Prvo, postoji određeni stepen samostalnog uključivanja u poduzetničku edukaciju. Drugo, efekti mogu biti dugoročni, a ne samo trenutni. Naprimjer, kratkoročno, diplomanti iz oblasti poduzetništva, mogu osjetiti potrebu za sticanjem što većeg specifičnog znanja (Fiet i Patel, 2008) i odlučiti da odgode pokretanje poduzeća. Treće, postoji potreba za kontrolnim grupama kako bi se demonstrirali navedeni efekti. Četvrto, pojedinci mogu proći kroz takvo obrazovanje i obuku u različitim periodima svog života, u školi, na fakultetu ili nakon formalnog obrazovanja, što onda poprima formu tradicionalnog učenja. Rezultat navedenog je da, još uvijek, nema precizne procjene utjecaja obrazovanja i obuke iz oblasti poduzetništva stanovništva na poduzetničku aktivnost (Bécharde i Grégoire, 2005). Pogledati Levie i Autio (2008) za dalje objašnjenje.

²⁰ Mali broj ispitanika u Angoli je odgovorio na ova pitanja te s obzirom da je uzorak bio vrlo mali nije uzet u obzir, a Angola nije prezentirana u ovom poglavlju.

efikasnosti kreće od 43% u Čileu do 6% u Turskoj, a u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, takva varijacija se kreće od 48% u Finskoj do 13% u Izraelu. Ovaj obim kvantiteta obuke u zemljama koje se nalaze na približnom nivou privrednog razvoja je izuzetan. U većini zemalja, procenat osoba koje su ikada prošle kroz obuku o pokretanju biznisa se smanjuje što su osobe starije. Međutim, nije zabilježen značajan pad u slučaju kada su osobe starije i to u Jamajci, Grčkoj, Islandu i Izraelu, dok je suprotan slučaj u Japanu. Naime, što su osobe starije veći je procenat pohađanih obuka. U Indiji, Dominikanskoj Republici i Njemačkoj broj osoba koje su prošle kroz navedeni vid obuke je na visokom nivou, za dobnu granicu od 25 do 34 godine. Što se tiče dobne granice između 18 i 24 godine, procenat osoba koje su pohađale obuku o pokretanju biznisa se kretao od 60% u Čileu i Finskoj do manje od 10% u Dominikanskoj Republici i Turskoj. Ova razlika je znatno manja u višim dobnim granicama, tako, naprimjer, u dobnoj granici od 55 do 64 godine ova razlika je varirala od 33% u Finskoj do 4% u Egiptu.

U samo jednoj zemlji, Latviji, žene u znatno većoj mjeri u odnosu na muškarce pohađaju obuke iz oblasti poduzetništva. U svim zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, muškarci su ti koji su više u odnosu na žene pohađali obuke o pokretanju biznisa, dok je takav slučaj samo u devet zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti. Međutim, u 11 ili 73% zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama muškarci su u znatno većoj mjeri prošli kroz obuku o pokretanju biznisa nego žene. Ove razlike između grupa zemalja mogu odražavati razlike u stopama pohađanja škole i udjela muškaraca i žena u radnoj snazi na različitim nivoima privrednog razvoja, kao i razlike u stopama poduzetničkih stavova, težnji i aktivnosti. U tabeli 13 prikazan je procenat pojedinaca koji su pohađali obuku o pokretanju biznisa nakon osnovne ili srednje škole, prema tipu ustanove koja je pružala obuku i prema tome da li je obuka bila dobrovoljna ili obavezna. Može se uočiti da je najčešći izvor obuke bilo samostalno učenje, kao što je čitanje, posmatranje rada drugih ljudi i rad u poduzećima drugih ljudi, zatim dobrovoljna formalna edukacija i dobrovoljna obuka organizirana na fakultetu ili univerzitetu, ali izvan formalnog obrazovnog sistema. Poslovne ili trgovinske organizacije, vladine agencije, ili pak poduzeće u kojem je osoba zaposlena su navedeni kao izvori ove obuke u manje od 3% slučajeva, iako Kolumbija, Čile, Peru i Finska pokazuju veći broj korištenja svih izvora obuke od uobičajenog. Izuzeci od ovih generalnih trendova su: Iran, gdje su, poslije samostalnog učenja, vladine agencije najčešći izvor obuke o pokretanju biznisa; Njemačka, u kojoj su to privredne komore, odmah nakon samostalnog učenja; te Belgija čiji ispitanici su naveli da su pohađali više obaveznih poduzetničkih obuka nego dobrovoljnih.

Nešto više od 1% ispitanika je navelo da je pohađalo obaveznu obuku o poduzetništvu. Međutim, najmanje 5% ispitanika u Čileu, Latviji, Finskoj i Sloveniji su naveli da su pohađali obaveznu obuku o pokretanju biznisa kao dio njihovog formalnog obrazovanja nakon škole. Neuobičajena karakteristika uzorka prezentiranog u tabeli 13 je kontrast u pohađanoj obuci između blisko susjednih zemalja. Naprimjer, Brazil ima jednu od najnižih stopa poduzetničke obuke, dok Čile ima jednu od najviših - Slovenija i Hrvatska imaju relativno visoke stope, dok to nije slučaj sa Mađarskom, Rumunijom i Srbijom.

Onima koji su pohađali poduzetničku obuku nakon škole postavljeno je pitanje da li su koristili online obuku. Na slici 24 prezentirana je učestalost korištenja ovakvog vida obuke po zemljama i grupama zemalja. Čile je jedna od zemalja koja ima visoku stopu korištenja online poduzetničke obuke, s jednom petinom radno sposobnog (odraslog) stanovništva (ispitanika) koji su naveli da su koristili ovaj vid obuke. Razlog za ovo jeste integracija online obuke u online registracijske sisteme u Čileu.

Tabela 13. Procenat populacije starosti od 18 do 64 godine koji su pohađali obaveznu ili dobrovoljnu obuku iz oblasti pokretanja biznisa, tokom ili nakon škole, prema tipu zemlje

	OBUKA	OBUKA	OBUKA	OBUKA	OBUKA	OBUKA	BILO
	U ŠKOLI	U ŠKOLI	U ŠKOLI	NAKON	NAKON	NAKON	KOJA
	DOBROVOLJNA	OBAVEZNA	BILO KOJA	DOBROVOLJNA	OBAVEZNA	BILO KOJA	OBUKA
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima							
Bolivija	8,2	2,4	10,6	10,3	3,9	14,2	19,1
BiH	12,7	0,8	13,5	8,1	2,5	10,6	19,9
Ekvador	16,1	4,3	20,4	8,3	7,3	15,6	27,2
Egipat	3,8	0,9	4,7	2,1	2,1	4,2	7,5
Indija	3,3	1,7	5,0	3,8	7,0	10,8	13,1
Iran	8,9	6,6	15,4	9,2	10,3	19,5	28,9
Kolumbija	19,2	4,0	23,2	20,7	8,7	29,4	40,0
Prosjek	10,3	3,0	13,3	8,8	6,2	14,9	22,2
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti							
Argentina	6,4	3,2	9,6	7,3	3,6	10,9	17,4
Brazil	4,5	0,8	5,3	1,6	5,0	6,6	9,4
Čile	16,8	8,5	25,3	18,9	13,8	32,7	42,5
Dominikanska Rep.	4,7	0,6	5,3	1,9	2,1	4,0	7,7
Hrvatska	8,6	11,1	19,7	8,0	7,6	15,6	27,6
Jamajka	6,8	9,2	16,0	2,9	6,4	9,3	21,0
Južnoafrička Rep.	6,6	2,7	9,3	3,8	5,2	9,0	13,8
Latvija	6,1	8,4	14,5	9,0	10,1	19,1	28,0
Mađarska	2,8	14,2	17,1	1,4	8,6	10,0	24,4
Makedonija	10,3	2,3	12,6	7,2	3,7	10,9	19,1
Meksiko	5,8	3,6	9,5	3,6	5,9	9,5	15,5
Peru	11,5	2,9	14,4	12,2	12,5	24,7	29,6
Rumunija	3,3	2,2	5,5	2,8	1,8	4,6	8,0
Srbija	1,5	1,5	3,0	2,6	4,9	7,6	10,2
Turska	1,9	0,6	2,5	1,9	2,3	4,2	6,3
Urugvaj	9,7	1,0	10,7	9,5	8,9	18,4	24,1
Prosjek	6,7	4,6	11,3	5,6	6,3	12,3	19,0
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama							
Belgija	17,8	7,0	25,0	3,0	15,2	18,2	33,3
Danska	2,4	7,1	9,5	2,1	11,9	14,0	22,0
Finska	10,1	7,8	17,9	19,6	20,8	40,4	47,9
Francuska	5,3	4,9	10,2	5,9	6,6	12,5	18,1
Grčka	5,0	1,2	6,1	6,4	6,5	12,9	17,0
Irska	8,1	5,8	14,0	9,9	7,6	17,5	26,1
Island	6,5	5,3	11,8	11,3	6,5	17,8	26,7
Italija	6,0	4,2	10,2	5,3	3,7	9,1	16,5
Izrael	4,1	1,7	5,8	4,5	4,1	8,6	12,8
Japan	2,8	2,1	4,9	10,1	5,6	15,7	17,4
Republika Koreja	2,7	3,2	5,9	3,8	5,4	9,2	13,6
Njemačka	10,3	2,0	12,3	8,4	4,7	13,2	21,0
Slovenija	13,0	11,3	24,3	10,3	12,3	22,6	35,7
Španija	9,5	3,0	12,5	7,9	6,8	14,7	21,9
UK	5,8	3,1	8,9	7,7	6,1	13,8	19,5
Prosjek	7,3	4,6	11,9	7,7	8,3	16,0	23,3

Napomena: "Dobrovoljna obuka obuhvata ispitanike koji su naveli da su pohađali dobrovoljnu obuku ili kombinaciji dobrovoljne i obavezne obuke

Na osnovu pokazatelja iz tabele 13. možemo uočiti da je stepen obaveznog obrazovanja i obuke iz oblasti poduzetništva i pokretanje biznisa izuzetno na niskom nivou, kako tokom tako i nakon škole, što ukazuje na nepostojanje obaveznih predmeta u školama i univerzitetima iz ove oblasti. Međutim, u BiH postoje brojne nevladine organizacije koje često organizuju seminare, treninge i radionice iz oblasti poduzetništva, tako da je dobrovoljni vid obuke uglavnom zastupljen među ispitanicima u Bosni i Hercegovini.

Tabela 14. Procenat populacije starosti od 18 do 64 godine koji su pohađali obaveznu ili dobrovoljnu obuku iz oblasti pokretanja biznisa, tokom ili nakon škole, u BiH, Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji

	OBUKA U ŠKOLI	OBUKA U ŠKOLI	OBUKA U ŠKOLI	OBUKA NAKON ŠKOLE	OBUKA NAKON ŠKOLE	OBUKA NAKON ŠKOLE	BILO KOJA KOJA OBUKA
	DOBROVOLJNA	OBAVEZNA	BILO KOJA	DOBROVOLJNA	OBAVEZNA	BILO KOJA	
BiH	12,7	0,8	13,5	8,1	2,5	10,6	19,9
Hrvatska	8,6	11,1	19,7	8,0	7,6	15,6	27,6
Srbija	1,5	1,5	3,0	2,6	4,9	7,6	10,2
Slovenija	13,0	11,3	24,3	10,3	12,3	22,6	35,7

U tabeli 14 načinili smo uporedni prikaz rezultata APS istraživanja vezanih za pohađanu obuku u BiH, sa susjednim zemljama Hrvatskoj, Srbijom i Slovenijom. Kao što možemo vidjeti iz tabele, ispitanici u Hrvatskoj i Sloveniji su u većoj mjeri pohađali obuke iz oblasti poduzetništva, kako dobrovoljne tako i obavezne, što znači da u tim zemljama, kako vladin tako i nevladin sektor, vodi računa o osiguravanju takvih vidova obuke.

Tabela 15. Procenat populacije starosti od 18 do 64 godine koji su pohađali bilo koju obuku iz oblasti pokretanja biznisa, nakon škole, prema tipu subjekta koji je obezbijedio obuku

Vrsta subjekta koji je obezbijedio obuku	Fakultet Formalna		Fakultet Neformalna		Trgovinska komora		Vladina agencija		Poslodavac		Ostali		Samo-stalno učenje
	D	O	D	O	D	O	D	O	D	O	D	O	
Dobrovoljna (D) ili obavezna obuka (O)	D	O	D	O	D	O	D	O	D	O	D	O	
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima													
Bolivija	9	1	5	1	3	0	2	0	3	0	4	0	11
BiH	6	0	3	0	2	0	1	0	4	0	2	0	9
Ekvador	10	2	4	1	4	0	2	0	3	1	3	0	10
Egipat	2	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	2
Indija	3	2	2	1	2	1	2	1	1	1	3	1	5
Iran	6	2	3	2	2	0	8	2	3	1	2	0	10
Kolumbija	20	2	10	1	6	0	5	0	4	1	7	0	24
Prosjek	8	1	4	1	3	0	3	1	3	1	3	0	10
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti													
Argentina	5	1	5	0	5	0	2	0	3	1	2	0	9
Brazil	1	1	1	0	4	0	1	0	1	1	0	0	2
Čile	13	5	10	1	8	1	10	1	9	3	15	0	26
Dominikanska Rep.	2	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	12
Hrvatska	6	4	4	1	3	1	1	0	3	1	2	0	12
Jamajka	4	3	2	1	1	0	2	1	1	1	0	0	4
Južnoafrička Rep.	4	2	3	1	2	1	2	1	2	1	2	1	6
Latvija	9	5	4	1	2	0	3	0	3	1	1	0	13
Mađarska	3	1	2	0	1	0	1	0	1	0	0	0	1
Makedonija	5	1	3	0	3	0	2	0	3	1	2	0	8
Meksiko	2	0	1	0	2	0	1	0	2	0	0	0	4
Peru	13	2	11	1	6	0	5	1	6	2	6	1	16
Rumunija	2	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	3
Srbija	1	0	1	0	1	0	2	0	1	0	0	0	3
Turska	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	3
Urugvaj	9	2	9	1	8	1	3	0	5	2	4	0	13
Prosjek	5	2	4	1	3	0	2	0	3	1	2	0	8
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama													
Belgija	7	3	2	3	1	2	1	3	1	1	1	2	8
Danska	3	4	1	1	2	1	0	1	0	0	2	1	8
Finska	16	14	9	1	5	0	6	1	3	1	6	1	30
Francuska	4	2	1	1	5	1	4	1	1	0	4	0	8
Grčka	8	1	1	0	4	0	2	0	2	1	1	0	8
Irska	6	3	6	1	4	0	6	1	3	2	1	0	14
Island	7	3	4	1	2	0	2	0	4	1	4	0	14
Italija	6	1	2	0	3	0	1	0	2	1	1	0	6
Izrael	4	1	3	1	3	0	3	0	2	0	1	0	6
Japan	6	2	7	1	2	0	2	0	3	1	2	0	12
Republika Koreja	4	1	3	1	2	0	1	0	1	0	1	0	4
Njemačka	6	1	2	0	7	1	3	1	4	1	3	0	10
Slovenija	9	6	8	1	5	1	4	1	4	2	3	0	15
Španija	9	1	7	1	6	0	5	1	4	1	7	0	10
UK	6	2	4	1	3	1	3	0	2	1	1	0	10
Prosjek	7	3	4	1	4	1	3	1	2	1	2	0	11

5.2. Mišljenja eksperata o kvalitetu poduzetničke obuke

GEM ispitivanje nacionalnih stručnjaka sadrži nekoliko mjera kvalitete pružene obuke, što je i prikazano u tabeli 16. Treba imati na umu da se mjere kvalitete odnose na percepcije trenutnog kvaliteta, s obzirom da se kvantitativne mjere, prezentirane u prethodnim tabelama, odnose na aktivnosti obuke u prošlosti, tj. do 50 godina u slučaju starijih odraslih ispitanika. Stoga, ne postoji značajnija veza između trenutnog kvaliteta organizirane obuke i trenutnih rezultata.

U tabeli 16 prezentirana su prosječna rangiranja intervjuisanih eksperata na skali od 1 do 5, o potrebi, dostupnosti i kvalitetu poduzetničkog obrazovanja i obuke prema zemlji i grupi zemalja.²¹ U okviru svake grupe zemalja, prosječne ocjene se malo razlikuju među zemljama. Prosječne ocjene prema tipu zemlje sugeriraju da se potreba za eksternom pomoći poduzetnika koji pokreću vlastiti biznis smanjuje kako se zemlja ekonomski razvija i kako se dostupnost takve vrste pomoći povećava. Ocjene u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima pokazuju da nema dovoljno eksterne pomoći za poduzetnike koji pokreću vlastiti biznis, dok je slučaj sa zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama potpuno suprotan, jer ocjene stručnjaka u ovim zemljama pokazuju da je eksterna pomoć poduzetnicima u potpunosti dostupna. Percipirana kvaliteta poduzetničkog obrazovanja i obuke u školama se povećava sa privrednim razvojem, što nije slučaj s poduzetničkim obrazovanjem i obukom nakon škole, koje se smatra neadekvatnim, u gotovo svim zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, što ukazuje na to da stručnjaci iz zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama smatraju da je eksterna pomoć poduzetnicima dostupna, ali da njen kvalitet nije na zadovoljavajućem nivou.

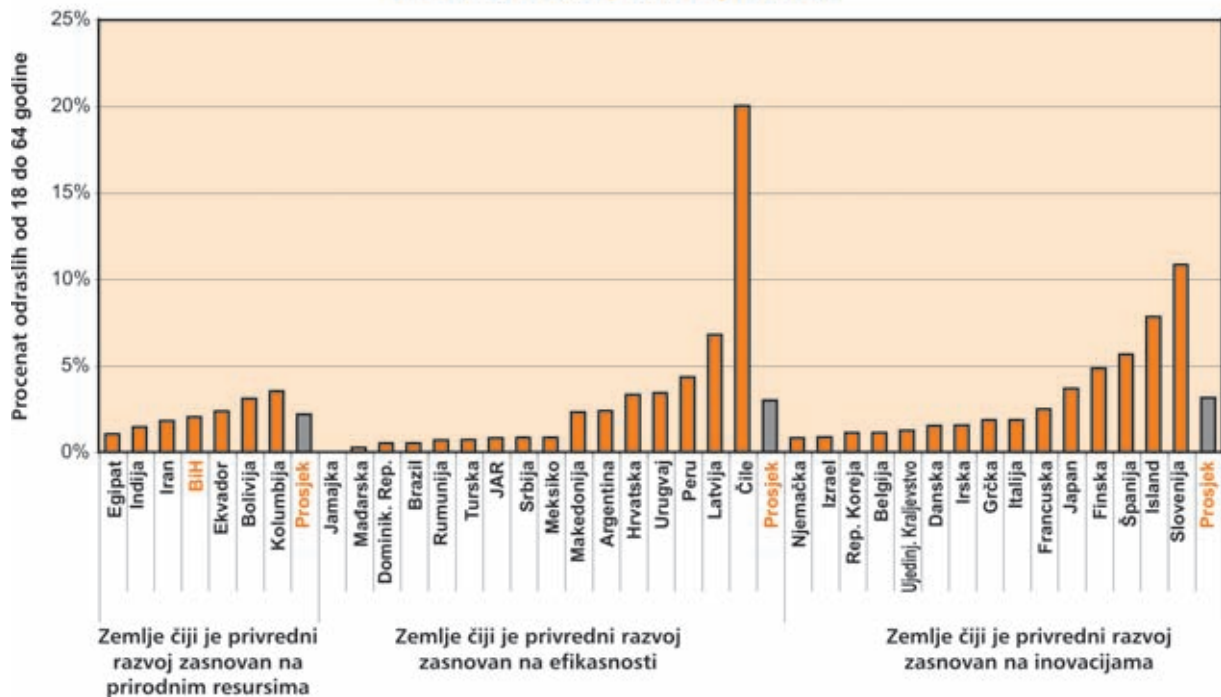
U okviru šest zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, postoji visoka korelacija prosječnih ocjena stručnjaka o kvalitetu poduzetničkog obrazovanja i obuke u zemlji, tokom i nakon škole ($r = .833$, $p = .039$). Visoka korelacija postoji između percipirane kvalitete poduzetničkog obrazovanja i obuke u zemlji, tokom i nakon škole, i proporcije pojedinaca koji su nakon škole dobrovoljno pohađali obuku iz oblasti pokretanja biznisa ($r = .825$, $p = .043$; $r = .966$, $p = .002$), što je slučaj i sa proporcijom pojedinaca koji su nakon škole pohađali obaveznu obuku iz oblasti pokretanja biznisa ($r = .967$, $p = .002$).

Što se tiče muškaraca, kvalitet poduzetničkog obrazovanja i obuke nakon škole je povezan sa nivoom indeksa "TEA nužnost" ($r = .880$, $p = .021$) u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima. U slučaju žena, uočljiva je povezanost sa percepcijom prilika ($r = .875$, $p = .023$), očekivanjima od "start-up"-a u naredne tri godine ($r = .845$, $p = .034$) i sa dvije mjere očekivanja visokog rasta²² ($r = .881$, $p = .02$; $r = .818$, $p = .047$). Nivoi pohađane obuke iz oblasti pokretanja biznisa nakon škole, u slučaju žena i muškaraca, također, imaju visok stepen korelacije. Nacionalni nivoi percipiranih prilika od strane osoba ženskog spola visoko koreliraju s ukupnim TEA stopama ($r = .847$, $p = .033$), "poduzetništvom iz nužde" ($r = .963$, $p = .002$) i poduzetništvu namijenjenom razvijanju i proširenju na nova tržišta ($r = .879$, $p = .021$).

21 Uobičajeno, između 18 i 36 stručnjaka ispuni strukturirani upitnik koji sadrži izjave o različitim aspektima poduzetničkog obrazovanja i obuke u zemlji. Stručnjaci su ocjenjivali svaku izjavu prema 5-stepenoj skali, gdje 1 znači "netačno", 3 "neutralno" i 5 "u potpunosti tačno".

22 Mjere očekivanja visokog rasta su: očekivanje da će imati 10 zaposlenih i da će barem udvostručiti broj trenutno zaposlenih u narednih pet godina, kao i očekivanje da će imati najmanje 20 zaposlenih za pet godina. Ove dvije mjere imaju izuzetno visok stepen korelacije u 28 zemalja ($r = .961$, $p = .000$).

Slika 23. Procenat odraslih od 18 do 64 godine koji su koristili OnLine obuku o pokretanju biznisa

U Bosni i Hercegovini "on-line" obuka nije dovoljno razvijena i vrlo mali broj ispitanika koristi ovakav vid obuke, što i ne iznenađuje ukoliko uzmemo u obzir informatičku pismenost stanovništva u BiH, korištenje informacionih tehnologija i samu dostupnost ovakvih vidova obuke u BiH, dok je, nama susjedna zemlja, Slovenija jedna od GEM zemalja sa visokim procentom ispitanika koji koriste "on-line" obuku iz oblasti poduzetništva i pokretanja biznisa.

Tabela 16. Percipirana dostupnost, kvalitet i potreba za poduzetničkim obrazovanjem i obukom prema zemlji i grupi zemalja (prosječne ocjene stručnjaka od 1 do 5)

	Poduzetnici općenito trebaju pomoć u planiranju prilikom pokretanja biznisa	Dovoljan nivo pomoći je dostupan izvan obrazovnog sistema	Kvalitet poduzetničkog obrazovanja i obuke u školi	Kvalitet poduzetničkog obrazovanja i obuke poslije škole
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima				
Bolivija	3,9	2,3	1,7	2,6
Bosna i Hercegovina	4,1	2,7	1,9	2,4
Ekvador	3,8	2,3	1,6	2,6
Egipat	4,3	2,1	1,3	1,8
Iran	4,5	3,2	1,7	2,4
Kolumbija	4,3	2,6	2,0	3,2
Prosjek	4,2	2,5	1,7	2,5
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti				
Argentina	4,2	2,8	2,1	3,4
Brazil	4,2	2,9	1,6	2,8
Čile	4,1	2,6	1,6	2,9
Dominikanska Republika	4,2	2,3	1,7	3,2
Hrvatska	4,2	3,1	2,2	2,8
Jamajka	3,8	2,7	2,0	2,8
Južnoafrička Republika	4,1	2,4	1,9	2,5
Makedonija	4,3	3,1	2,2	2,8
Meksiko	4,4	2,9	1,7	3,0
Peru	3,9	2,5	1,9	2,9
Rusija	-	-	2,5	3,1
Srbija	3,9	3,1	2,0	2,9
Turska	4,1	2,6	1,9	2,7
Urugvaj	3,9	3,2	2,1	2,9
Prosjek	4,2	2,8	2,1	3,4
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama				
Danska	4,3	3,1	2,4	2,4
Finska	4,0	3,7	2,5	2,8
Grčka	3,7	2,4	1,8	2,5
Irska	4,1	3,6	2,5	3,0
Italija	4,0	2,8	1,8	2,8
Južna Koreja	3,9	3,6	2,4	2,9
Norveška	4,3	2,9	2,6	2,9
Njemačka	3,6	3,9	1,9	2,7
SAD	3,9	3,3	2,1	2,9
Slovenija	3,8	3,5	2,4	3,0
Španija	4,3	3,3	1,9	2,9
Prosjek	4,0	3,3	2,2	2,8

Ovi pokazatelji imaju smisla za zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, gdje je "poduzetništvo iz nužnosti" značajan izvor samodostatnosti. U odsustvu drugih poslovnih prilika, kvalitet i kvantitet dostupne obuke utječe na povećanje stope poduzetništva u obimu u kojem pojedinci mogu stvoriti nova i rastuća tržišta koja do tada nisu postojala. Moguće je da obrazovanje i obuka nakon škole imaju više indirektan utjecaj, putem povećane percepcije prilika, i da je utjecaj očitiji na osobe ženskog pola nego muškog u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima. Da bi se analiziralo navedeno potrebna je analiza sa više varijabli i na više nivoa.

U 13 zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, ne postoje značajnije korelacije između prosječnih procjena stručnjaka školskog poduzetničkog obrazovanja i obuke obezbijedene od strane države i stopa poduzetničkih stavova, težnji i aktivnosti u njihovoj zemlji. Procjene stručnjaka o poduzetničkom obrazovanju i obuci nakon škole malo koreliraju sa sveukupnim nivoom poduzetničke aktivnosti i osoba ženskog i osoba muškog spola ($r = .606$, $p = .028$; $r = .555$, $p = .049$), sa "poduzetništvom iz prilike" muškaraca ($r = .563$, $p = .045$) i "poduzetništvom iz nužnosti" žena ($r = .703$, $p = .007$), a, također, koreliraju sa dvije mjere očekivanja rasta među ženama ($r = .680$, $p = .011$; $r = .730$, $p = .005$).

U slučaju osoba ženskog, ali i muškog spola, nivoi obuke iz oblasti pokretanja biznisa pohađane nakon škole (bilo da se radi o dobrovoljnoj ili obaveznoj obuci) visoko koreliraju sa dobrovoljnom obukom tokom škole (muškarci: $r = .920$, $p = .000$; $r = .813$, $p = .001$; žene: $r = .893$, $r = .000$; $r = .822$, $p = .001$), ali ne i s obaveznom obukom tokom škole ($r = .677$, $p = .011$). Dobrovoljna poduzetnička obuka tokom škole značajno korelira sa nivoom poduzetništva usmjerenog na tržišnu ekspanziju (i muškaraca i žena) - ($r = .774$, $p = .002$; $r = .713$, $p = .006$), a u određenoj mjeri korelira i sa ženskim poduzetništvom sa visokim očekivanjima rasta ($r = .554$, $p = .049$).

Među zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama, postoje značajne korelacije između percepcija stručnjaka o kvaliteti poduzetničkog obrazovanja i obuke tokom škole i stopa percipiranih prilika ($r = .727$, $p = .026$) i stopa straha od neuspjeha ($r = -.880$, $p = .009$). Ove korelacije su slične kako za slučaj osoba muškog spola tako i za slučaj osoba ženskog spola. U zemljama čiji stručnjaci imaju prilično dobre percepcije o poduzetničkom obrazovanju i "start up" poduzetnici, također, imaju i viša očekivanja rasta za prvu od dvije mjere rasta uključenu u ovu analizu ($r = .803$, $p = .009$). Postoji visoka korelacija između odnosa pojedinaca koji su prošli kroz bilo koji oblik obuke o pokretanju biznisa tokom škole i onih koji su prošli kroz dobrovoljnu obuku o pokretanju biznisa nakon škole ($r = .824$, $p = .006$). Visok stepen korelacije postoji i između odnosa pojedinaca koji su prošli kroz dobrovoljnu ili obaveznu obuku iz oblasti poduzetništva nakon škole ($r = .729$, $p = .026$). Značajna korelacija postoji između proporcija pojedinaca koji su pohađali bilo koju obuku iz oblasti pokretanja biznisa tokom i nakon škole ($r = .775$, $p = .014$).

U principu, niti visok nivo obuke niti visok nivo pozitivnih poduzetničkih stavova ne korelira značajno sa stopama poduzetničke aktivnosti u zemljama u okviru ove grupe zemalja. Izuzeci su korelacija između "TEA nužnost" indeksa kod muškaraca i stope percipiranih vještina ($r = .885$, $p = .001$), kao i značajna negativna korelacija između stopa obavezne obuke u školi, kod žena, i stope ženskog "poduzetništva iz nužnosti" ($r = -.711$, $p = .032$). Visoke stope poduzetničke obuke tokom škole, osoba ženskog spola, su povezane sa niskim stopama budućih namjera pokretanja biznisa ($r = -.785$, $p = 0.012$). Visoke stope dobrovoljne poduzetničke obuke tokom i nakon škole su povezane s niskim stopama poduzetničke aktivnosti usmjerene na tržišnu ekspanziju ($r = -.709$, $p = .032$; $r = -.683$, $p = .042$). Ove negativne korelacije odražavaju napore nekih vlasti, u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama s niskim stopama poduzetništva, da obezbijede poduzetničko obrazovanje kao dio školskog obrazovanja, u sveukupnom naporu da podstaknu poduzetničku aktivnost.

Kao zaključak navodimo da kvalitet i nivo poduzetničkog obrazovanja i obuke mogu imati različit utjecaj na stavove, težnje i aktivnost u zemljama na različitim nivoima privrednog razvoja. U zem-

ljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima, što je viši kvalitet i kvantitet poduzetničkog obrazovanja i obuke nakon škole, viši je nivo "poduzetništva iz nužnosti". Ovaj efekat može biti indirektan kada se radi o osobama ženskog spola, iz razloga što u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima ne postoji mnogo drugih prilika za zaposlenje. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, što je veći obim obuke iz oblasti pokretanja biznisa nakon škole, viši je nivo poduzetništva usmjerenog na tržišnu ekspanziju, što odražava rast ovih ekonomija. U zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama može se uočiti nekoliko negativnih korelacija, vjerovatno iz razloga što vlasti, uočavajući nizak nivo poduzetničke aktivnosti više investiraju u poduzetničko obrazovanje i obuku, u nastojanju da povećaju poduzetničku aktivnost.

5.3. Poduzetnička obuka i poduzetnički stavovi, težnje i aktivnost na individualnom nivou

U posljednjem dijelu izvještaja, razmatraju se stavovi, težnje i aktivnosti onih koji su pohađali i onih koji nisu pohađali obuku iz oblasti pokretanja biznisa. U tabeli 17 prezentirani su omjeri radno sposobnih pojedinaca koji nisu pokrenuli i koji ne nastoje pokrenuti vlastiti biznis, a koji: 1) uočavaju dobre prilike za pokretanje biznisa na lokalnom području; te 2) smatraju da imaju vještine, znanje i iskustvo za pokretanje biznisa i to prema tipu pohađane obuke. Uzorci su različiti za svaki od stavova, sa više kombiniranom slikom percepcije prilike, nego percepcije vještina. Čini se da svaka od zemalja ima jedinstven uzorak veze između obuke i stavova, tako da prosječni rezultati jedne grupe zemalja mogu dati pogrešnu sliku. Naprimjer, u Indiji i Grčkoj samo je obavezna poduzetnička obuka imala pozitivan utjecaj na percepciju prilika, ali je u Kolumbiji imala negativan utjecaj. U Rumuniji i Finskoj, pozitivan utjecaj je imala samo dobrovoljna poduzetnička obuka, dok su u Argentini, Mađarskoj, Peruu, Turskoj, Njemačkoj, Japanu, Španiji i Sloveniji pozitivan i sličan utjecaj imale i dobrovoljna i obavezna poduzetnička obuka.

U svakoj od zemalja, osim u Jamajci i Dominikanskoj Republici, oni koji su pohađali obaveznu ili dobrovoljnu poduzetničku obuku su uglavnom imali pozitivnije percepcije o vlastitim sposobnostima u odnosu na one koji nisu pohađali takvu obuku. U pet od devet zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama (Italija i Španija su izuzete), oni koji su pohađali poduzetničku obuku su u većini slučajeva smatrali da imaju vještine za pokretanje biznisa. U Italiji i Španiji, dobrovoljna i obavezna obuka imaju slične i pozitivne efekte, ali, u Belgiji i Izraelu, oni koji su dobrovoljno pohađali poduzetničku obuku imali su i pozitivnije percepcije vlastitih sposobnosti. U većini zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i zemalja čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti, dobrovoljna i obavezna poduzetnička obuka rezultiraju sličnim nivoom percipiranih vlastitih sposobnosti. Dakle, nivoi percipiranih vlastitih sposobnosti su viši u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima i zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti nego u zemljama čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama.

U tabeli 18 prezentirani su procenti pojedinaca starosti od 18 do 64 godine koji očekuju da će pokrenuti biznis u naredne tri godine, kao i procenat onih koji trenutno aktivno pokušavaju da pokrenu biznis, ili upravljaju novim biznisom. U većini zemalja, većina pojedinaca koja je pohađala, bilo obaveznu bilo dobrovoljnu, poduzetničku obuku očekuje da će pokrenuti biznis u naredne tri godine, a naročito oni koji su dobrovoljno pohađali poduzetničku obuku. U Bosni i Hercegovini, Indiji, Iranu, Mađarskoj, Meksiku, Rumuniji, Turskoj, Francuskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu, dobrovoljna i obavezna poduzetnička obuka rezultirale su pozitivnim težnjama za pokretanjem vlastitog biznisa. U Čileu i Japanu, oni koji su dobrovoljno pohađali poduzetničku obuku nisu iskazali veća očekivanja za pokretanjem biznisa u naredne tri godine od onih koji nisu pohađali takvu obuku, dok u Belgiji oni koji su pohađali dobrovoljnu poduzetničku obuku su iskazali i najviše težnje za pokretanjem vlastitog biznisa. U Jamajci i Grčkoj, niti obavezna niti dobrovoljna poduzetnička obuka nisu imale značajnijeg utjecaja na poduzetničke težnje.

Veza između tipa obuke i stopa rane faze poduzetničke aktivnosti prati vezu sa poduzetničkim težnjama, ali na mnogo nižem nivou. U nekim zemljama, uključujući Boliviju, Iran, i Argentinu, obavezna obuka nije imala nikakav utjecaj na aktivnost, iako je imala značajan utjecaj na težnje. Međutim, u Brazilu, Turskoj, Urugvaju, Islandu i Italiji, obavezna poduzetnička obuka je imala znatno snažniji utjecaj na aktivnost u odnosu na dobrovoljno pohađanu obuku, što je iznenađujuće ako se pogledaju poduzetničke težnje.

Dakle, veza između obuke iz oblasti pokretanja biznisa i poduzetničkih stavova, težnji i aktivnosti je u principu pozitivna, ali kompleksna. Mogu se uočiti određene razlike između grupa zemalja, u skladu sa teorijom i GEM modelom. Međutim, svaka zemlja ima jedinstven uzorak efekata poduzetničke obuke, što je funkcija trenutnog, ali i prethodnog kvaliteta i kvantiteta obuke, potražnje, zakonskih regulativa i izbora zaposlenja. Rezultat obuke, ili pokazatelj aktivnosti, onih koji su pohađali obuku u odnosu na one koji je nisu pohađali se razlikuje između zemalja, ali prosječan rezultat obavezne poduzetničke obuke je veći u odnosu na rezultat dobrovoljno pohađane obuke.

Dalje analize na ovu temu će biti izvršene u okviru specijalnog izvještaja o poduzetničkom obrazovanju i obuci koji će biti objavljen tokom 2009. godine.

Tabela 17. Procenat odraslih od 18 do 64 godine koji ne vode ili ne pokušavaju da pokrenu vlastiti biznis i njihove percepcije poduzetništva, prema tipu obuke o pokretanju poduzeća i tipu zemlje

	UOČAVAJU DOBRE PRILIKE NA LOKALNOM PODRUČJU U NAREDNIH ŠEST MJESECI			IMAJU VJEŠTINE, ZNANJE I ISKUSTVO ZA POKRETANJE BIZNISA		
	Dobrovoljna obuka	Obavezna obuka	Bez obuke	Dobrovoljna obuka	Obavezna obuka	Bez obuke
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima						
Bolivija	52,5	47,6	46,0	81,5	63,2	64,5
Bosna i Hercegovina	57,1	50,0	39,1	81,8	87,5	56,9
Ekvador	38,3	47,2	35,4	81,9	77,2	60,7
Egipat	31,7	44,4	30,1	70,2	75,0	51,1
Indija	47,8	81,8	52,8	64,0	86,7	42,3
Iran	34,0	32,6	29,1	76,1	73,1	51,9
Kolumbija	64,7	42,1	52,6	73,4	53,8	45,3
Prosjek	46,6	49,4	40,7	75,6	73,8	53,2
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti						
Argentina	56,6	50,0	39,0	80,8	62,5	48,4
Brazil	50,0	37,0	37,9	76,5	75,0	46,5
Čile	30,8	26,4	21,0	78,1	68,5	41,7
Dominikanska Republika	56,5	53,8	51,2	85,2	78,6	69,0
Hrvatska	61,3	52,1	35,6	77,4	75,2	48,1
Jamajka	55,1	47,5	48,3	67,0	64,5	64,6
Južnoafrička Republika	57,7	50,0	31,3	81,0	60,0	25,9
Latvija	41,9	28,6	16,0	70,9	46,8	13,3
Mađarska	22,2	25,7	14,0	67,7	65,5	36,4
Makedonija	50,6	46,2	43,1	74,1	71,4	47,8
Meksiko	49,4	54,4	43,0	76,1	59,5	53,4
Peru	63,5	66,7	47,5	78,4	79,1	61,5
Rumunija	51,5	27,8	23,8	70,7	44,4	19,1
Srbija	73,7	56,4	50,9	84,2	85,7	57,2
Turska	53,8	50,0	33,4	71,9	76,2	42,8
Urugvaj	45,2	61,0	48,7	78,5	75,0	53,2
Prosjek	51,2	45,9	36,5	76,2	68,0	45,6
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama						
Belgija	12,2	18,9	12,0	41,6	66,4	25,0
Danska	57,1	65,9	60,8	50,8	45,3	25,9
Finska	56,5	48,0	45,6	57,1	36,7	16,2
Francuska	35,7	25,0	20,5	75,8	39,0	20,3
Grčka	21,5	43,6	23,9	58,8	50,0	44,0
Irska	29,6	28,9	24,4	66,7	56,6	34,7
Island	38,7	37,2	32,3	76,5	61,4	36,5
Italija	33,0	35,8	28,1	53,3	53,6	32,3
Izrael	41,5	52,0	21,7	55,9	73,3	31,0
Japan	13,0	16,3	6,2	34,5	19,1	6,3
Republika Koreja	36,8	19,2	10,8	39,5	20,0	21,8
Njemačka	36,2	38,0	17,7	59,9	37,5	24,8
Slovenija	53,9	52,9	36,5	73,6	53,8	34,0
Španija	29,7	27,5	23,4	53,2	51,4	40,2
Ujedinjeno Kraljevstvo	39,8	31,1	26,2	74,2	59,6	40,0
Prosjek	35,7	36,0	26,0	58,1	48,2	28,9

Napomena: "Dobrovoljna obuka obuhvata ispitanike koji su naveli da su pohađali dobrovoljnu obuku ili kombinaciju dobrovoljne i obavezne obuke"

Boldirani brojevi označavaju statistički značajne razlike odnosa stavova prema tipu obuke $p < .05$.

I na primjeru Bosne i Hercegovine uočljiv je utjecaj obuke na percepcije prilika i vještina pa tako 57,1 % ispitanika u BiH koji su prošli kroz određeni vid dobrovoljne obuke iz oblasti poduzetništva i 50,0 % ispitanika koji su prošli kroz obaveznu obuku iz oblasti poduzetništva uočava dobre prilike za pokretanje biznisa u narednih šest mjeseci, dok je procenat onih koji nisu prošli kroz niti jedan vid poduzetničke obuke, a koji vide dobre prilike za pokretanje biznisa u narednih šest mjeseci, 39%.

I u ranijim poglavljima uočili smo da ispitanici u BiH imaju izuzetno pozitivne percepcije o vlastitim sposobnostima, vještinama, znanju i iskustvu potrebnim za pokretanje biznisa, a te percepcije su više pozitivne ukoliko je osoba prošla kroz određeni vid dobrovoljne, ili pak obavezne poduzetničke obuke. U BiH, 81,8% ispitanika koji su prošli kroz dobrovoljnu poduzetničku obuku smatraju da imaju zahtijevane vještine, znanje i iskustvo neophodno za pokretanje biznisa, dok je procenat ispitanika koji su prošli kroz obaveznu poduzetničku obuku s istim percepcijama 87,5%. Interesantan je i podatak da 56,9 % ispitanika koji nisu pohađali obuku iz oblasti poduzetništva, ipak smatraju da imaju zahtijevane vještine, znanje i iskustvo za pokretanje biznisa.

Na osnovu pokazatelja iz tabele 18, koja slijedi možemo uočiti da ipak obavezna obuka iz oblasti poduzetništva utječe na ispitanike u Bosni i Hercegovini da imaju pozitivne težnje prema pokretanju biznisa u narednom periodu. 55,6% ispitanika u BiH, koji su prošli kroz dobrovoljni vid poduzetničke obuke, očekuje da pokrene biznis u naredne tri godine, a njih 12,8% aktivno nastoji ili je već uključeno u pokretanje biznisa. Taj procenat je viši kod onih oni koji su prošli kroz obavezan vid poduzetničke obuke pa tako 61,3% ispitanika, koji su prošli kroz obaveznu poduzetničku obuku, očekuje da pokrene biznis u naredne tri godine, a njih 23,5% aktivno nastoji ili je već uključeno u pokretanje biznisa. Samo 25,9 % ispitanika, koji nisu prošli kroz bilo koji vid poduzetničke obuke, očekuje da pokrene biznis u naredne tri godine, a njih 7,8% aktivno nastoji, ili je već uključeno u pokretanje biznisa, što je dovoljan razlog da vlasti u BiH učine više na području osiguranja kako dobrovoljne poduzetničke obuke (putem seminara, treninga i sl.), podržavajući nevladin sektor pri realizaciji projekta iz ove oblasti, tako i obavezne obuke putem uvođenja poduzetništva kao obaveznog predmeta na fakultete univerziteta u BiH i u srednje škole.

Tabela 18. Procenat odrsalih od 18 do 64 godine koji očekuju da pokrenu biznis u naredne tri godine, ili su uključeni u ranu fazu poduzetničke aktivnosti prema vrsti obuke koju su pohađali i prema tipu zemlje

	OČKUJU DA POKRENU BIZNIS U NAREDNE TRI GODINE			AKTIVNO NASTOJE DA POKRENU ILI SU VEĆ POKRENULI NOVI BIZNIS (TEA)		
	Dobrovoljna obuka	Obavezna obuka	Bez obuke	Dobrovoljna obuka	Obavezna obuka	Bez obuke
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na prirodnim resursima						
Bolivija	65,7	50,7	38,0	39,1	25,0	28,3
Bosna i Hercegovina	55,6	61,3	25,9	12,8	23,5	7,8
Ekvador	60,2	52,3	36,6	25,7	23,0	14,3
Egipat	73,5	60,5	38,1	25,5	22,0	12,2
Indija	50,0	48,3	30,3	34,2	21,1	9,1
Iran	50,8	46,0	32,9	18,1	7,3	7,5
Kolumbija	81,2	72,5	58,4	34,6	26,2	19,0
Prosjek	62,4	55,9	37,2	27,1	21,2	14,0
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na efikasnosti						
Argentina	43,2	30,3	19,7	26,1	12,1	15,5
Brazil	52,7	30,6	23,0	19,5	21,9	11,1
Čile	54,7	32,1	31,1	18,4	14,2	10,4
Dominikanska Republika	71,6	58,5	34,6	41,1	34,1	18,7
Hrvatska	22,4	15,3	9,5	16,7	10,7	5,3
Jamajka	20,0	25,6	20,6	16,8	14,2	15,5
Južnoafrička Republika	43,5	29,5	13,3	22,6	17,8	5,6
Latvija	33,9	17,8	4,3	20,1	8,7	3,5
Mađarska	13,5	13,5	4,4	10,8	10,9	5,2
Makedonija	68,3	61,1	40,8	22,9	19,0	12,7
Meksiko	43,5	40,9	28,1	22,2	19,0	12,0
Peru	58,5	50,8	34,0	38,1	30,1	21,6
Rumunija	41,1	36,8	9,2	25,9	12,2	2,5
Srbija	67,1	42,2	31,6	17,6	13,6	6,7
Turska	41,5	42,2	22,6	10,5	21,2	5,3
Urugvaj	41,2	27,7	18,7	16,7	19,8	10,0
Prosjek	44,8	34,7	21,6	21,6	17,5	10,1
Zemlje čiji je privredni razvoj zasnovan na inovacijama						
Belgija	10,4	15,6	5,4	4,3	5,6	1,9
Danska	17,1	10,4	6,2	7,1	5,0	4,1
Finska	15,5	8,9	3,7	14,1	6,4	4,4
Francuska	31,9	30,4	11,7	20,3	12,0	3,3
Grčka	18,2	19,5	16,1	10,0	16,7	9,2
Irska	23,2	14,5	6,5	16,4	9,1	5,5
Island	34,5	20,9	12,8	16,8	16,4	7,4
Italija	22,8	12,6	7,4	10,6	8,6	3,6
Izrael	42,6	34,1	15,1	16,9	13,1	5,1
Japan	24,9	6,4	5,8	15,6	7,8	3,9
Republika Koreja	44,8	25,5	20,6	14,3	11,3	9,5
Njemačka	17,8	10,3	3,6	8,0	8,0	2,6
Slovenija	24,2	12,2	5,6	13,5	7,0	4,2
Španija	12,3	8,7	6,7	9,8	7,3	6,5
Ujedinjeno Kraljevstvo	15,8	12,6	5,2	14,7	9,1	4,3
Prosjek	23,7	16,2	8,8	12,8	9,6	5,0

Napomena: "Dobrovoljna obuka obuhvata ispitanike koji su naveli da su pohađali dobrovoljnu obuku, ili kombinaciju dobrovoljne i obavezne obuke".

Boldirani brojevi označavaju statistički značajne razlike odnosa stavova prema tipu obuke $p < .05$.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Da bi zaključili kako se stavovi, težnje i poduzetničke aktivnosti stanovništva, te uslovi za razvoj poduzetništva po mišljenju stručnjaka u Bosni i Hercegovini mijenjaju iz godine u godinu, biće nam potrebno još nekoliko godina istraživanja po GEM metodologiji. Izvještaj za 2008. godinu je polazna tačka za poređenja koja ćemo raditi u narednim godinama.

Zahvaljujući izvještaju za 2008. godinu možemo zaključiti kakav je poduzetnički duh stanovništva i kakvi su uslovi za razvoj poduzetništva u Bosni i Hercegovini u poređenju sa ostalim državama svijeta. Poduzetnički duh možemo odrediti kroz stavove o poduzetništvu, težnje i poduzetničke aktivnosti stanovništva/poduzetnika.

- **Poduzetnički stavovi** se definiraju kao generalni stav stanovništva jedne zemlje prema prepoznavanju prilika, ličnom poznavanju poduzetnika, pripajanju visokog statusa poduzetnicima, preuzimanju rizika povezanog sa pokretanjem vlastitog biznisa i posjedovanju neophodnih vještina za uspješno pokretanje biznisa.
Rezultati istraživanja upućuju na to da se poduzetništvo u BiH smatra poželjnim izborom karijere. Strah za pokretanje biznisa je najmanji u regiji, a mišljenje da posjedujemo dovoljno znanja i vještina je najveći. U odnosu na susjedne države, najmanji je broj građana koji poznaju nekoga ko je pokrenuo biznis, a broj onih koji očekuju da pokrenu biznis u sljedeće tri godine je niži u odnosu na Srbiju i Makedoniju, ali i znatno viši u odnos na Hrvatsku i Sloveniju. Bitno je napomenuti da BiH ima najveću stopu nezaposlenosti u regiji, a njeni građani najbolje mišljenje o sebi kao potencijalnim poduzetnicima. U čitavoj regiji je broj onih koji vide konkretnu priliku da pokrenu biznis izjednačen. Prema mišljenju građana, a u poređenju sa susjednim državama, medijska pažnja usmjerena na poduzetništvo je najniža.
- **Poduzetnička težnja** se definira kao napor poduzetnika da uvodi nove proizvode ili nove proizvodne procese, da uđe na inostrana tržišta, planira povećanje broja zaposlenih i da bude sposoban da finansira biznis sa formalnim i/ili neformalnim rizičnim kapitalom.
Težnje bosanskohercegovačkih poduzetnika su među najnižim u Europi. Samo 15,33% (TEA08JOB) onih koji su uključeni u "start-up"-ove, ili nove firme, očekuje rast (očekuju 10 ili više radnih mjesta ili 50% rasta). Procenat onih koji planiraju da uvedu novi proizvod i kombinuju ga sa novim tržištem (TEA08NPM) je, također, najniži u regiji i samo 8,49% onih koji su uključeni u "start-up"-ove ili nove firme imaju takve planove. Procenat onih koji očekuju da pokrenu biznis u sljedeće tri godine je među najvećim u Europi (3. nakon Srbije i Makedonije) i daleko veći u odnosu na ostale evropske države.
- **Poduzetnička aktivnost** se definira kao stopa pokretanja novih poduhvata, prilagođena efektu prestanka poslovanja i zatvaranja poduzeća, inicirana od strane obrazovanih poduzetnika i pokrenuta zbog percipirane prilike.
U odnosu na susjedne države Bosna i Hercegovina ima najviši nivo poduzetničke aktivnosti prema Indeksu ukupne poduzetničke aktivnosti, ali i najviši indeks prekida poslovanja. To je inače karakteristika zemalja čiji je razvoj zasnovan na prirodnim resursima sa malim lokalnim biznisima i sličan nivo imaju države Egipat, Iran, Čile, Meksiko, ali i neke razvijene države poput Finske, Islanda, SAD-a. Finansijski problemi su navedeni kao najčešći razlog za obustavljanje poslovanja, što je u direktnoj vezi sa negativnom ocjenom poduzetničkih uslova od strane stručnjaka.

Negativnost ovog indeksa je odredio indeks 'nužnosti' započinjanja biznisa u odnosu na broj onih koji se odlučuju pokrenuti biznis da bi iskoristili obećavajuću poslovnu priliku. Najveći broj građana BiH se odlučuje pokrenuti biznis jer nema drugog načina da se zaposli (nužda), dok je recimo u Sloveniji situacija suprotna i građani Slovenije pokreću biznis da bi iskoristili određene prilike.

Ključni faktor za rast i razvoj poduzetničkih aktivnosti je svakako poduzetničko okruženje. Od kvaliteta poduzetničkog okruženja ovisi odluka novih poduzetnika da li započeti biznis ili odluka poduzetnika o proširenju postojećeg biznisa. Bosna i Hercegovina je država koja nije atraktivna za razvoj poduzetništva i ima obilježja karakteristična za zemlje sa niskim indeksom poduzetničke aktivnosti. Razlozi neatraktivnosti su mnogobrojni: neadekvatna financijska podrška, slaba zainteresovanost najodgovornijih institucija vlasti za izgradnju povoljnijeg ambijenta za razvoj poduzetništva, nekonzistentni programi podrške poduzetništvu od strane svih nivoa vlasti, nedovoljna zastupljenost ili nepostojanje vaninstitucionalnih oblika obrazovanja iz područja poduzetništva, neadekvatna zastupljenost poduzetništva u formalnom obrazovanju, nizak nivo ulaganja u istraživanje i razvoj, fragmentirana i nedovoljno profesionalna infrastruktura za pružanje konsultantskih i drugih intelektualnih usluga, zatvorenost tržišta, nedovoljno razvijena fizička infrastruktura za razvoj poduzetništva, te nedostatak poduzetničke kulture neka su od obilježja poduzetničkog djelovanja u Bosni i Hercegovini u 2008. godini.

GEM istraživanje kroz ocjene eksperata iz svih područja poduzetničkog djelovanja pruža sistematičan odgovor na pitanje o razlozima i pruža mogućnost davanja niza preporuka za poboljšanje situacije.

- Odluka da se postane poduzetnikom nije samo pod utjecajem odnosa očekivanih finansijskih povrata i rizika, nego i percipiranim vlastitim sposobnostima (Davidsson, 1991). Percipirane vještine vjerovatno neće biti pod utjecajem krize. Ukoliko Bosna i Hercegovina želi povećati poduzetničku aktivnost u doba novonastale krize, hitno i neophodno je povećati raspoloživost finansijskih resursa, vlasnička ulaganja, kreditne linije za nova i rastuća poduzeća (uključujući pomoć i poticaje). Prema GEM istraživanju (tabela 10 i 10A), stručnjaci su BiH u pogledu finansija ocijenili ispod srednje svjetske ocjene, i znatno niže od svih država regije.
- Propisi i podrška vlada u Bosni i Hercegovini su ocijenjeni kao daleko najgori u regiji i na samoj granici najniže ocjenjenih država (samo za 0.15, odnosno za 0.3 su propisi i politike naših vlada ocijenjeni više u odnosu na najgore ocijenjene države). Samo stručnjaci u Argentini i Boliviji su ocijenili politike svojih vlada gorim od stručnjaka iz BiH.
- Kada je riječ o obrazovanju i obuci (osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, profesionalno obrazovanje, visokoškolsko obrazovanje, potreba za vanjskom podrškom prilikom planiranja započinjanja biznisa, postojanje dovoljno jakih privatnih i/ili javnih centara i agencija koje obezbjeđuju adekvatnu obuku o poduzetništvu), Bosna i Hercegovina je blizu svjetskog prosjeka i znatno je odmakla od svjetskog minimuma. Kada je riječ o potrebi za vanjskom podrškom prilikom planiranja započinjanja biznisa, naši stručnjaci su mišljenja da je ona veoma potrebna (od zemalja regije, samo stručnjaci u Hrvatskoj misle da je njihovim poduzetnicima potrebna pomoć). Na isto pitanje su građani odgovorili suprotno - mišljenje građana da posjeduju dovoljno znanja i vještina je najveći u regiji.
- Razmišljanja eksperata o rastu, razvoju i inovacijama (grupe pitanja: istraživanje i razvoj (E), intelektualno vlasništvo (N), pažnja/pristup visokom rastu (Q) interes za inovacije (R)) smještaju Bosnu i Hercegovinu na poražavajuće nisko mjesto. Samo 0,03 boda su nas dijelile od najniže svjetske ocjene za vrednovanje inovacija sa stanovišta kompanija. Države koje ulažu u istraživanje i razvoj imaju veći broj malih i srednjih preduzeća koja imaju potencijal visokog rasta (koriste nove tehnologije, otvaraju nova tržišta, namjeravaju zaposliti nove ljude ...). Broj ovakvih preduzeća u Bosni i Hercegovini je niži od svjetskog (GEM) prosjeka, a direktan uzrok je malo ulaganje u istraživanje i razvoj.

- Bosna i Hercegovina nema dovoljno razvijene komercijalne usluge i infrastrukturu, odnosno nepostoje institucije koje omogućavaju ili promoviraju stvaranje malih, novih ili rastućih preduzeća. Po razvijenosti ove infrastrukture smo prilično izjednačeni sa nama susjednim državama, ali smo ispod svjetskog (GEM) prosjeka.
- Lakoća pristupa raspoloživim fizičkim resursima (komunikacija, transport, komunalije, zemljište ili prostor - po cijenama koje ne diskriminiraju nova, mala ili rastuća poduzeća) je također ispod svjetskog (GEM) prosjeka, ali nešto bolja u odnosu na susjedne države.
- Zanimljivo je da postoji saglasnost stručnjaka i građana oko prilika za započinjanje biznisa. I jedni i drugi su ocijenili da postoje prilike koje su veće od srednje ocjene za GEM države, ali i vrlo izjednačene sa državama regije (samo u Hrvatskoj je ocijenjeno da postoji više prilika nego u Bosni i Hercegovini).
- Društvene i kulturne norme ne potiču i ograničavaju individualne aktivnosti koje mogu voditi novim oblicima vođenja poduzeća ili ekonomskih aktivnosti. Norme su najniže u regiji, a samo 0,04 veće od najniže ocijenjene države koja je učestvovala u GEM istraživanju.
- Žene manje učestvuju u poduzetničkim aktivnostima od muškaraca i nemaju podršku da započnu vlastiti biznis. Bosna i Hercegovina je daleko ispod zadovoljavajućeg nivoa, a zaostaje i za svim državama regiona po ovom pitanju.

Rezultati istraživanja u okviru GEM projekta pokazuju da je poduzetništvo važan a u značajnom broju zemalja i ključni mehanizam o kojem ovisi ekonomski rast. Prezentirani rezultati u GEM izvještaju ukazuju na potrebu kreiranja i implementacije čitavog seta programa i politika radi poboljšanja poduzetničke aktivnosti čiji će efekti omogućiti podizanje nivoa poduzetničke aktivnosti u Bosni i Hercegovini a samim tim i njen ekonomski rast. Za svaku negativnu ocjenu stručnjaka bi se mogao preporučiti program ili aktivnost djelovanja institucija u Bosni i Hercegovini. Mi smo se odlučili predložiti neophodne programe, aktivnosti i aktere koji bi ih trebali pokrenuti prema najnižim ocjenama stručnjaka.

Program/aktivnost	Institucija/organizacija
Registracija novih preduzeća sa svim potrebnim dozvolama je neophodno skratiti na period od maksimalno 15 dana	Vlade i lokalne zajednice u BiH
Mora postojati širok spektar vladinih usluga podrške za nova i rastuća poduzeća i te usluge se moraju dobijati putem kontakta sa jednom agencijom	Vlade i lokalne zajednice u BiH
Politike vlada konzistentno moraju favorizirati nova preduzeća	Vlade u BiH
Adekvatne vladine subvencije za nova i rastuća preduzeća za uvođenje novih tehnologija	Vlade u BiH
Smanjenje poreza novim i rastućim preduzećima	Vlade u BiH

Dodatne preporuke su vezane za istraživanje i razvoj, koje smatramo najzanemarivijim segmentom razvoja poduzetništva. Predložene mjere i programi su vezani za najniže ocjene stručnjaka.

Program/aktivnost	Institucija/organizacija
Stavljanje znanstvene i tehnološke infrastrukture u funkciju stvaranja svjetske klase tehnološki intenzivnih poslovnih pothvata	Vlade i znanstvena zajednica (univerziteti, specijalizovane i ostale institucije)
Aдекватna potpora raspoloživa inženjerima i znanstvenicima kojom će se olakšati komercijalizacija njihovih ideja kroz nova i rastuća preduzeća.	Vlade, znanstvena zajednica, razvojne agencije i udruženja
Efikasna primjena zakona o zaštiti intelektualnog vlasništva (poštovanje prava koja proizlaze iz patenta, autorskog prava ili robne marke)	Vlade u BiH, te udruženja građana kroz projekte podizanja svijesti
Efikasna borba protiv ilegalne prodaje "piratskog" softvera, video kazeta, CD-ova, i ostalih proizvoda zaštićenih autorskim pravom ili robnom markom.	Vlade u BiH, te udruženja građana kroz projekte podizanja svijesti

Bez dugoročnih programa i jasne strategije razvoja poduzetništva, Bosna i Hercegovina će još dugo zadržati visoku stopu nezaposlenosti. Kreiranjem dugoročnih programa i jasne strategije bi se mogle očekivati pozitivne promjene u srednjoročnom nivou (4 godine nakon njihove implementacije).

POPIS STRUČNJAKA INTERVJUISANIH U SVRHU PROVOĐENJA GEM ISTRAŽIVANJA U BiH U 2008. GODINI

Ime i prezime	Institucija/organizacija
I Finansijska podrška	
1. Meliha Begtaš	Kreditno garantni fond LINK Mostar
2. Sanja Hajduković	Upravni odbor Mikrokreditne organizacije BOSPO
3. Edin Salkić	UNICREDIT Banka AD Banja Luka
4. Muhsin Ibrahimpašić	LRA Zenica
II Vladina politika	
5. Ivica Miodrag	Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH
6. Jozo Bejić	Ministarstvo razvoja, poduzetništva i obrta FBiH, Mostar
7. Amra Abadžić	Vlada Brčko distrikta BiH
8. Enes Mujić	Vlada Tuzlanskog kantona
III Vladini programi	
9. Asim Kićo	Biznis servis centar Zeničko-dobojskog kantona
10. Safet Husanović	Općina Tuzla
11. Nermin Begović	REZ Zenica
12. Dženan Džipa	Poduzetnik
IV Obrazovanje i obuka	
13. Džemo Tufekčić	Univerzitet u Tuzli
14. Anto Domazet	Ekonomski fakultet Sarajevo
15. Benjamin Muhamedbegović	Ministarstvo prosvete Republike Srpske
16. Goran Janković	EDA Banja Luka
V Istraživanje i razvoj	
17. Robert Martić	BIT Tuzla
18. Nermina Zaimović-Uzunović	Mašinski fakultet, Zenica
19. Mitar Perušić	Tehnološki fakultet Zvornik
20. Vlado Madžarević	Fakultet elektrotehnike, Tuzla
VI Komercijalna i profesionalna infrastruktura	
21. Goran Žeravčić	Poduzetnik
22. Enver Sarvan	Poslovni inkubator NBR Modriča
23. Nevzet Sefo	REDAH Mostar
24. Nada Jovanović	Biznis centar Srebrenica
VII Otvorenost tržišta	
25. Boris Tihi	Ekonomski fakultet Sarajevo
26. Faruk Širbegović	Udruženje poslodavaca BiH
27. Damir Miljević	Privredna komora RS Banja Luka
28. Izudin Kapetanović	Solana Tuzla
VIII Pristup fizičkoj infrastrukturi	
29. Mira Jović	Udruga poduzetnika žepče
30. Nedim Efića	Poslovni inkubator Mostar
31. Željko Bozinović	BH Telecom
32. Sretko Radišić	Komunalno preduzeće Zenica
IX Društvene i kulturne norme	
33. Edin Alić	Udruženje poslovnih savjetnika BiH
34. Duško Košpić	Poduzetnik
35. Amil Kamenica	Konsultant
36. Slobodan Vulešević	Centar za razvoj Hercegovine Trebinje

POPIS GEM NACIONALNIH TIMOVA 2008

TIM	INSTITUCIJA	ČLANOVI NACIONALNOG TIMA	SPONZORI	VENDORI
Angola	Universidade Católica de Angola (UCAN) Sociedade Portuguesa de Inovação (SPI) Alves da Rocha	Salim Abdul Valimamade Augusto Medina Sara Medina Douglas Thompson Anders Hyttel João Medina	Banco de Fomento S.A.	Centro de Pesquisas, Sondagens e Estudos de Opinião (CENSOP - Dr. Bernardo Vieira)
Argentina	Center for Entrepreneurship IAE Management and Business School Universidad Austral	Silvia Torres Carbonell Leticia Arcucci Hector Rocha Juan Martin Rodriguez	Center for Entrepreneurship IAE Management and Business School, Universidad Austral Banco Santander Rio Subsecretaría de Desarrollo Económico, Ministerio de Desarrollo Económico - Gobierno de la Ciudad de Buenos Aires Prosperar, Agencia Nacional de Desarrollo de Inversiones	MORI Argentina
Belgija (Belgium)	Vlerick Leuven Gent Management School	Hans Crijns Miguel Meuleman Olivier Tilleuil	Flemisch Government, Steunpunt Ondernemen en Internationaal Ondernemen (STOIO)	TNS Dimarso
Bolivija (Bolivia)	Maestrias para el Desarrollo-Universidad Católica Boliviana	Marco Antonio Fernandez Gover Barja Mario Avila	Fundación Nuevo Norte USAID/Bolivia Fundacion Avina Red Bolivia Emprendedora Fundación para la Producción	CIMA Group/ Synovate
Bosna i Hercegovina (Bosnia and Herzegovina)	Centar za razvoj poduzetništvo u saradnji sa Univerzitetom u Tuzli	Bahrija Umihanić Admir Nuković Boris Ćurković Esmir Spahić Rasim Tulumović Senad Fazlović Slađana Simić Mirela Arifović	Centar za razvoj poduzetništva Tuzla Vlada Tuzlanskog kantona Općina Tuzla Vlada Brčko Distrikta Fondacija tuzlanske zajednice	PULS BH d.o.o.

Brazil (Brasil)	IBQP - Instituto Brasileiro da Qualidade e Produtividade	Simara Maria S.S. Greco Paulo Alberto Bastos Junior Joana Paula Machado Rodrigo G.M. Silvestre Carlos Artur Krüger Passos Júlio Cesar Félix Marcos Mueller Schlemm	Instituto Brasileiro da Qualidade e Produtividade- IBQP Serviço Brasileiro de Apoio às Micro e Pequenas Empresas - SEBRAE Serviço Nacional de Aprendizagem Industrial - SENAI / PR Serviço Social da Indústria - SESI / PR Universidade Positivo	Bonilha Comunicação e Marketing S/C Ltda.
---------------------------	--	--	--	---

Čile (Chile)	Universidad del Desarrollo Universidad Regionalni timovi: Antofagasta Coquimbo Valparaíso	José Ernesto Amorós Massiel Guerra Miguel Carrillo Bárbara Harris Gianni Romaní Miguel Atienza Karla Soria Cristóbal Fernández Robin Juan Tapia Gertosio Jorge Cea Valencia Olga Pizzaro Stieповic José Ernesto Amorós Carlos Isaacs Bornand Claudina Uribe Bórquez Franklin Valdebenito Godoy Gerardo Lagos Wietsenfeld Pedro Araneda Reyes	InnovaChile de CORFO Universidad Católica del Norte, DGIP. Gobierno Regional, Agencia Regional Desarrollo Productivo. Universidad Católica del Norte, DGIP Gobierno Regional, Agencia Regional Desarrollo Productivo. Departamento de Industrias Y Centro de Ingeniería de Mercados, CIMER, d e la Univ. Técnica Federico Santa María El Mercurio de Valparaíso UDD-Facultad de Economía y Negocios. Dirección de Innovación y Transferencia Tecnológica de la Universidad de la Frontera	Opina S.A.
------------------------	---	--	--	------------

Kolumbija (Colombia)	Universidad de los Andes Universidad ICESI Universidad del Norte Pontificia Universidad Javeriana Cali	Rafael Vesga Lina Devis Rodrigo Varela Luis Miguel Alvarez Liyis Gomez Fernando Pereira Raúl Quiroga Alberto Arias	SENA Comfenalco Valle	Centro Nacional de Consultoría
--------------------------------	---	---	--------------------------	--------------------------------

Hrvatska (Croatia)	Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku	Slavica Singer Nataša Šarlija Sana Pfeifer Đula Borozan Sunčica Oberman Peterka	Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva, CEPOR - Centar za politiku razvoja malih poduzeća, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku - Ekonomski fakultet u Osijeku	Puls, d.o.o. Zagreb
------------------------------	---	---	--	------------------------

Danska (Denmark) University of Southern Denmark Thomas Schott
Torben Bager
Hannes Ottossen
Kim Klyver
Kent Wickstrom Jensen
Majbritt Rostgaard Evald
Suna Sorensen International Danish Entrepreneurship Academy (IDEA) Institute for Business Cycle Analysis

Dominik. Republika (Dominican) Pontificia Universidad Católica Madre y Maestra (PUCMM) Guillermo van der Linde
Cecilia Pérez
Maribel Justo
Alina Bello
José Rafael Pérez
Tania Canaán Grupo Vicini International Financial Centre of the Americas Consejo Nacional de Competitividad Gallup República Dominicana

Ekvador (Ecuador) Escuela Superior Politécnica del Litoral (ESPOL) - ESPAE Graduate School of Management Virginia Lasio
Ma. Elizabeth Arteaga
Guido Caicedo
Edgar Izquierdo Escuela Superior Politécnica del Litoral (ESPOL) Survey Data

Egipat (Egypt) The British University in Egypt (BUE) Egyptian Junior Business Association (EJB) David Kirby
Nagwa Ibrahim
Hala Hattab
Amr Gohar
Ahmed Nafie Industrial Modernization Center, Ministry of Trade & Industry ACNielsen ACNielsen

Finska (Finland) Turku School of Economics Anne Kovalainen
Tommi Pukkinen
Jarna Heinonen
Pekka Stenholm
Pia Arenius
Erkko Autio Ministry of Employment and the Economy
Ministry of Education
The European Union under the European Regional Development Fund and the European Social Fund
Turku School of Economics Taloustutkimus Oy

Francuska (France) EMLYON Business School Olivier Torres
Danielle Rousson Caisse des Depots CSA

Njemačka (Germany) University of Hannover Institute of Labour Market Research, Nuremberg Rolf Sternberg
Udo Brix
Christian Hundt
Heiko Stüber Institute of Labour Market Research, Nuremberg INFAS

Grčka (Greece) Foundation for Economic and Industrial Research (IOBE) Stavros Ioannides
Takis Politis
Aggelos Tsakanikas
Evaggelia Valavanioti Hellenic Bank Association Datapower SA

Mađarska (Hungary) University of Pécs, Faculty of Business and Economics László Szerb
Zoltan J. Acs
Attila Varga
József Ulbert
Siri Terjesen
Péter Szirmai
Gábor Kerékgyártó Ministry for National Development and Economy, University of Pécs, Faculty of Business and Economics
Ohio University Szocio - Gráf Piac-és Közvélemény kutató Intézet

Island (Iceland)	RU Centre for Research on Innovation and Entrepreneurship (Reykjavik University)	Rögnvaldur Sæmundsson Silja Björk Baldursdóttir	Reykjavik University Prime Minister's Office	Capacent Gallup
Indija (India)	Pearl School of Business, Gurgaon	Ashutosh Bhupatkar I.M. Pandey Janakiraman Moorthy Gour C. Saha	Pearl School of Business, Gurgaon	Metric Consultancy
Iran	University of Tehran	M. Ahamadpour Daryani Abbas Bazargan Nezameddin Faghieh Caro Lucas A.A. Moosavi - Movahedi A. Kord Najj S. Mostafa Razavi Leyla Sarafranz Jahangir Yadollahi Farsi Mohammad Reza Zali	Ministry of Labour and Social Affairs	Dr. Mohhamad Reza Zali
Irska (Ireland)	Dublin City University	Paula Fitzsimons Colm O'Gorman	Enterprise Ireland Forfás Allied Irish Bank	IFF
Izrael (Israel)	The Ira Center of Business, Technology and Society, Ben Gurion University of the Negev	Ehud Menipaz Yoash Avrahami Miri Lerner	The Ira Center of Business, Technology and Society, Ben Gurion University of the Negev	The Brandman Institute
Italija (Italy)	Bocconi University	Guido Corbetta Alexandra Dawson	Ernst & Young, Atradius Credit Insurance	Target Research
Jamajka (Jamaica)	University of Technology; Jamaica	Vanetta Skeete Claudette Williams - Myers Garth Kiddoe Girjanauth Boodraj Joan Lawla Louise Marcelle - Peart	Faculty of Business and Management, University of Technology; Jamaica	Koci Market Research and Data Mining Services
Japan (Nipon)	Keio University Musashi University Shobi University	Takehiko Isobe Noriyuki Takahashi Tsuneo Yahagi	Venture Enterprise Center Ministry of Economy, Trade and Industry	Social Survey Research Information Co., Ltd (SSRI)
Latvia (Latvija)	The TeliaSonera Institute at the Stockholm School of Economics in Riga	Olga Rastrigina Vyacheslav Dombrovsky	TeliaSonera AB	SKDS

Makedonija (Macedonia)	University "Ss. Cyril and Methodius" - Business Start-Up Centre Macedonian Enterprise Development Foundation (MEDF)	Radmil Polenakovik Aleksandar Kurciev Bojan Jovanoski Tetjana Lazarevska Gligor Mihailovski Lazar Nedanovski	Macedonian Enterprise Development Foundation (MEDF) Austrian Development Agency Macedonian Agency for Promotion of Entrepreneurship	GfK Skopje
Meksiko (Mexico)	Tecnológico de Monterrey	Alejandro González Berenice Ramírez César Godínez	Tecnológico de Monterrey	Alduncin Y Asociados, SA De CV
Holandija (Netherlands)	EIM Business and Policy Research	Jolanda Hessels Sander Wennekers Chantal Hartog André van Stel Niels Bosma Roy Thurik Ingrid Verheul	Dutch Ministry of Economic Affairs	Stratus mark tonderzoek bv
Norveška (Norway)	Bodo Graduate School of Business	Lars Kolvereid Erlend Bullvaag Bjorn Willy Aamo Erik Pedersen	Ministry of Trade and Industry Innovation Norway The Knowledge Fund, at Bodo Knowledge Park	TNS Gallup
Peru	Centro de Desarrollo Emprendedor, Universidad ESAN	Jaime Serida Nishimura Liliana Uehara- Uehara Jessica Alzamora Ruiz	Universidad ESAN	Imasen
Republika Koreja (Republic of Korea)	Jinju National University	Sung-Sik Bahn Yong-Sam Lee Sanggu Seo Hyunsuk Lee Donna Kelley	Small and Medium Business Administration (SMBA)	Hankook Research Co.
Rumunija (Romania)	Faculty of Economics and Business Administration, Babes-Bolyai University	Stefan Pete Lehel- Zoltán Györfy Ágnes Nagy Dumitru Matis László Szerb Liviu Ilies Comsa Mircea Annamária Benyovszki Tünde Petra Petru Ana Eugenia Matis Mustat? R?zvan Nagy Zsuzsánna-Ágnes	Pro Oeconomica Association Babes-Bolyai University, Faculty of Economics and Business Administration	Metro Media Transilvania

Rusija (Russia)	Saint Petersburg Team Graduate School of Management, Saint Petersburg	Olga Verhovskay Valery Katkalo Maria Dorokhina	Graduate School of Management at Saint Petersburg State University	O+K Marketing & Consulting Levada Center
	Moscow Team State University - Higher School of Economics, Moscow	Alexander Chepurenko Olga Obratsova Tatiana Alimova Maria Gabelko	State University - Higher School of Economics	

Srbija (Serbia)	Ekonomski fakultet u Subotici	Dušan Bobera Božidar Leković Stevan Vasiljev Pere Tumbas Saša Bošnjak Slobodan Marić	Izvršno veće AP Vojvodine Odjel za privredu	Marketinška agencija "Drdazen" d.o.o. Subotica
---------------------------	-------------------------------	---	--	---

Slovenija (Slovenia)	Institute for Entrepreneurship and Small Business Management, Faculty of Economics & Business, University of Maribor	Miroslav Rebernik Polona Tominc Ksenja Pušnik	Ministry of the Economy Slovenian Research Agency Smart Com Finance - Slovenian Business Daily	RM PLUS
--------------------------------	--	---	---	---------

Južna Afrika (South Africa)	University of Cape Town - Graduate School of Business	Mike Herrington Jacqui Kew Penny Kew Tonia Overmeyer	Department of Trade and Industry Swiss South Africa Cooperation Initiative South African Breweries Standard Bank SEDA	Nielsen South Africa
---------------------------------------	---	---	---	----------------------

Španija (Spain)	Instituto de Empresa	Ignacio de la Vega Alicia Coduras Isabel Gonzalez	DGPYMES Fundación Cultural Banesto	Instituto Opinómetro S.L.
Regionalni timovi:	Regionalni univerziteti:	Cristina Cruz Rachida Justo	Fundación Incyde IE Business School Junta de Andalucía	
Andalucía	Cádiz		Gob. De Aragón	
Asturias	Oviedo	Direktori regionalnih timova:	Gob. Del Principado de Asturias	
Aragón	Univ. De Zaragoza	José Ruiz Navarro	Gob. De Canarias, Cabildo	
Canary I.	Los Palmas & La Laguna	Juan Ventura Victoria	Fondo Social Europeo	
Cantabria	Univ. De Cantabria	Lucio Fuentelsaz	Gob. De Cantabria	
Castille Leon	León	Rosa M. Batista Canino	Centros de Innovación Europeos (Navarra, Murcia, C y León)	
Castille la Mancha	Castille la Mancha	Fco. Javier Martínez	Generalitat de Catalunya	
Catalonia	Autónoma de Barcelona	Mariano Nieto Antolín	Junta de Extremadura	
C. Valencian	Barcelona	Miguel Ángel Galindo Martín	Air Nostrum, CEG, BIC, Galicia	
Extremadura	Miguel Hernández	Carlos Guallarte		
Galicia	Fundación Xavier de Salas	José M ^a Gomez Gras		
Madrid		Ricardo Hernández Mogollón J. Alberto Díez de Castro		

Murcia Navarra Basque Country Ceuta Melilla	Santiago de Compostela Autónoma de Madrid Univ. De Murcia Pública de Navarra Deusto & Basque Country Univ. De Granada & Escuela de Negocios de Andalucía	Eduardo Bueno Campos Antonio Aragón Sánchez Inaki Mas Erice Inaki Pena Legazkue Lázaro Rodríguez Ariza María del Mar Fuentes	IMADE, FGUAM Fundación Caja Murcia Eusko Ikaskuntza Instituto Vasco de Competitividad FESNA Universidad de Granada i mnogi drugi
--	--	---	---

Turska (Turkey)	Yeditepe University	Nilüfer Egrican Esra Karadeniz	Endeavor, Turkey Country Office Akbank	Akademetre Research & Strategic Planning
---------------------------	---------------------	-----------------------------------	--	---

Ujedinjeno Kraljevstvo (United Kingdom)	Hunter Center for Entrepreneurship, University of Strathclyde Economic & Strategy Group, Aston Business School, Aston University	Jonathan Levie Mark Hart	BERR Enterprise Directorate InvestNI Department of Enterprise, Trade and Investment (NI) Belfast City Council Enterprise Northern Ireland Hunter Centre for Entrepreneurship, University of Strathclyde Scottish Enterprise Welsh Assembly Government One North East North West Development Agency Yorkshire Forward Advantage West Midlands East Midlands Development Agency South West of England Development Agency South East Development Agency Enterprise Insight Wessex Enterprise	IFF
--	--	-----------------------------	--	-----

SAD (United States)	Babson Collage Baruch College, City University of New York	I. Elaine Allen Marcia Cole Monica Dean Ivory Phinisee Joseph Onochie Edward Rogoff	Babson College Baruch College	Opinion Search
----------------------------------	--	--	----------------------------------	-------------------

Urugvaj (Uruguay)	Instituto de Estudios Empresariales de Montevideo (IEEM)	Leonardo Veiga Pablo Regent Fernando Borraz Alejandro Gaidana Adrián Edelman Cecilia Gomeza	IEEM Business School Mori, Uruguay Universidad de Montevideo
-----------------------------	---	--	--

GEM Global koordinacioni tim	London Business School SMU- Cox School of Business	Michael Hay Mark Quill Chris Aylett Jackline Odoch	Universidad del Desarrollo	Babson College	N/A
(GEM Global Coordination Team)	Babson College Utrecht University IE Business School	Mick Hancock Maria Minniti William D. Bygrave Marcia Cole Jeff Seaman Niels Bosma Alicia Coduras			

REFERENCE

1. B. Umihanć, R. Tulumović, "Entrepreneurship Environment in Bosnia and Herzegovina in International Perspective", International scientific conference: Challenges of Economic Sciences in the 21st Century, held in Belgrade on 4th and 5th December 2008", Institute of Economic Sciences Belgrade, 2009.
2. B. Umihanć, R. Tulumović, "Growth and Innovation of SMEs in Bosnia and Herzegovina - GEM and Innovation Infrastructure Research", 29th PODIM Conference on Entrepreneurship and Innovation in Maribor, March 25-26 Maribor, Slovenija, 2009.
3. M.Rebernik, P. Tominc, K. Pušnik, "Premalo razvojno usmerjenih podjetij - GEM Slovenija 2007", Univerza v Mariboru, Ekonomsko poslovna fakulteta, 2008.
4. M.Rebernik, P. Tominc, K. Pušnik, "Rast podjetniške aktivnosti v Sloveniji - GEM Slovenija 2008", Univerza v Mariboru, Ekonomsko poslovna fakulteta, 2009.
5. N. Bosma, Z.J. Acs, E. Autio, A. Coduras, J. Levie "Global Entrepreneurship Monitor - Executive Report 2008", Babson College, London Business School i Global Entrepreneurship Research Consortium , www.gemconsortium.org, 2008.
6. P. Reynolds, N. Bosma, E. Autio, S. Hunt, N. De Bono, I. Servais, P. Lopez - Garcia u N. Chin, "Global Entrepreneurship Monitor: Data Collection design and implementation 1998 - 2003" Small Business Economics, Vol. 24; No 3: 205 - 231, 2005.
7. S. Singer, N. Šarlija, S. Pfeifer, Đ. Borozan, S. Oberman Peterka, "Što čini Hrvatsku poduzetničkom zemljom? - Rezultati GEM 2002-2005 za Hrvatsku", www.gemhrvatska.org, 2006.

ED ↑ Entrepreneurship Development Centre
Centar za razvoj poduzetništva

KONTAKTI

Adresa: Trg slobode bb, 75000 Tuzla, BiH,

Tel./Fax: +387 35 258 436

E-mail: office@cerpod-tuzla.org

www.cerpod-tuzla.org